

Η επιστροφή της ηθικής. Παλαιά και νέα ερωτήματα
(συλλογικός τόμος, επιμ. Σταύρος Ζουμπουλάκης),
εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 2013

Θανάσης Ν. Παπαθανασίου

Χαμένοι στην ηθική
Στάσεις της σύγχρονης Όρθόδοξης θεολογίας

Καί οί έντολές άκόμα, δέν ξεριζώνουν την άμαρτία
—αυτό έχει κατορθωθεί μόνο μέ τό σταυρό— αλλά
διαφυλάσσουν τούς όρους της έλευθερίας πού μās
δόθηκε.

Μάρκος Έρημίτης, Άπόκρισις
περί τοῦ θείου βαπτίσματος, PG 65,992.

Α. Τά ζητήματα

Ή μελέτη τῶν τρόπων έννόησης της ηθικής σέ όλόκληρο τόν
Όρθόδοξο κόσμο εἶναι εὐχῆς ἔργο, αλλά αὐτή τή στιγμή πε-
ρίπου ανέφικτο. Άφενός τό ἔργο καθενός από τούς ἀξιόλογους
θεολόγους χρειάζεται ξεχωριστή σπουδή, ἀφετέρου ὑπάρχουν
περιοχές όλόκληρες (λ.χ. οἱ παραδοσιακά Όρθόδοξες χώρες)
μέ ποικιλία θεολογικῶν ρευμάτων στό ἐσωτερικό τους, τά
όποια εἶναι πολύ δύσκολο νά παρακολουθήσουμε. Αὐτό
λοιπόν πού θά ἐπιχειρήσω ἐδῶ εἶναι ἡ κριτική ἐπισήμανση
ὀρισμένων σημαντικῶν τάσεων πού ἀφοροῦν κυρίως ἑλλη-
νικές παρουσίες, μέ ἐμβέλεια πάντως στίς διεθνείς ζυμώσεις.

Δεδομένης της πληθώρας θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων,
νομίζω ὅτι τό στίγμα της Όρθόδοξης έννόησης μπορεῖ νά

ἀνιχνευτεῖ ἐναργέστερα ὅταν ἐξαρχῆς γίνουν διακριτά ὀρισμένα προβλήματα, τὰ ὅποια ἐπιμόνως συνοδεύουν τὴν ἐννόηση αὐτῇ καὶ ὑπονομεύουν καθ' ἑαυτὴν τὴ χριστιανικότητα, τὴ βίωση τοῦ εὐαγγελίου. Τὰ προβλήματα αὐτὰ τὰ διακρίνω, σχηματικά, ἀφενὸς σέ διαχρονικά καὶ ἀφετέρου σέ νεωτερικά.

Τὰ διαχρονικά προβλήματα εἶναι:

α. Αὐτό πού ὁ Μ. Βασίλειος ὅρισε ὡς ἀδάπανη εὐλάβεια,¹ δηλαδή μιὰ θρησκευτική ὀρθοδοξία ἄψογη μὲν λειτουργικῶς καὶ δογματικῶς, διαζευγμένη ὅμως ἀπὸ τὴν ἔγνοια γιὰ τὸν ἄλλον, καὶ δὴ ἀπὸ τὴν ἀλληλεγγύη πρὸς τὸν ἀδύναμο.

β. Ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ ἐντολές ἔχουν ἀξία καθ' ἑαυτές. Ἐδῶ ἡ ἠθική θεωρητικά μὲν θεμελιώνεται στό θέλημα τοῦ Θεοῦ, στήν πραγματικότητα ὡστόσο ἡ ἐντολή ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸν ζωντανό Θεό καὶ ἀπὸ τό στοίχημα γιὰ σύναψη καρδιακῆς σχέσης μεταξύ ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ, καὶ θεωρεῖται σωτηριώδης ἀπὸ μόνη της. Ἐτσι, ἡ τήρησή της εὐκολα ἀπολήγει σέ σιγουριά αὐτοδικαίωσης. Πρόκειται γιὰ τίς θυσίες πού βδελύσσεται ὁ Θεός στό λόγο τῶν προφητῶν (Αμ 5:21), εἶναι ὁ ἀντίποδας τοῦ Σαββάτου ὅπως τό κατανόησε ὁ Χριστός (Μκ 2:27), εἶναι ὁ δίχως ἀγάπη πρωταθλητισμός, γιὰ τὸν ὁποῖο μᾶς μίλησε ὁ Παῦλος (1 Κορ 13:1-3). Μπορεῖ, κατὰ περίπτωσιν, νά ὀνοματιστεῖ ἡθικισμός, ἀντικειμενική ἠθική, φορμαλιστική ἠθική κ.λπ.

Τὰ νεωτερικά προβλήματα εἶναι αὐτὰ πού ἀνέδειξε ὁ Διαφωτισμός καί, πιό συγκεκριμένα, ὁ καντιανισμός

¹ Μ. Βασίλειος στό Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Τὰ ἱερά παράλληλα*, PG 95,1489C.

ἐπὶ θεολογικοῦ ἐδάφους. Εἶναι ἡ αὐτόνομη θεμελίωση τῆς ἠθικῆς, ἡ ἐννόησή της δηλαδή ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη, τὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴ ζωὴ τῆς κοινότητας. Ὁ θεολογικός καντιανισμός μοιάζει, ἀλλὰ δέν συμπίπτει μὲ τὴ χριστιανική διερώτηση ἂν τὸν Θεό τὸν εὐαρεστεῖ κυρίως ἡ δογματική ὀρθοδοξία ἢ ἡ ἠθική ὀρθοπράξια. Ἡ διερώτηση αὐτὴ προϋποθέτει τὸν Θεό ὡς πηγὴ τῆς ἠθικῆς καὶ προσπαθεῖ νά ἀφουγκραστεῖ τὴ φωνή του. Ὁ θεολογικός καντιανισμός διαφοροποιεῖται στό βαθμό πού ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν παραπάνω διερώτηση γιὰ νά προσυπογράψει τὴν αὐτοθεμελίωση τῆς ἠθικῆς. Ἄλλωστε ὁ καντιανισμός προέκυψε ἐν πολλοῖς ὡς προσπάθεια νά ἀπεμπλακεῖ ὁ ἀνθρώπινος βίος ἀπὸ τίς δογματικές ἐριδες πού θρυμμάτιζαν ἀγρίως τίς δυτικές κοινωνίες. Ἐτσι ἀπολήγει στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἠθικῆς ἀνεξάρτητης ἀπὸ (ἢ, τό πολύ, παράλληλης πρὸς) τὴ χριστιανική ταυτότητα καὶ θεμελιωμένης στό φυσικό δίκαιο, στὴ συνείδηση κ.λπ.

Σήμερα ὁ θεολογικός καντιανισμός δαχτυλοδεῖχεται ὡς βασικός παράγοντας ἀπονεύρωσης τῆς χριστιανικῆς ταυτότητας καὶ ἀποχριστιανισμοῦ τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἐδῶ ἡ σύγκλιση δύο Ἀμερικανῶν Στάνλεϋ: ἀφενὸς τοῦ εὐαγγελικοῦ-μεθοδιστῆ Στάνλεϋ Χάουερβας (Stanley Hauerwas, γενν. 1940) καὶ ἀφετέρου τοῦ Ὁρθόδοξου Στάνλεϋ Χάρακας (Stanley Harakas, γενν. 1932), ὁ ὁποῖος συγκαταλέγεται σέ ἐκείνους πού ἀνέπτυξαν τίς ἠθικές συνέπειες τῆς θεολογίας τοῦ π. Ἀλέξανδρου Σμέμαν² καὶ μᾶλλον εἶναι ὁ πρῶτος πού παρουσίασε συ-

² Βλ. J. Philip Wogaman, *Christian Ethics. A Historical Introduction*, Westminster John Knox Pres, Κεντάκυ ²2011, σ. 75.

στηματικά τήν Ὁρθόδοξη ἠθική στό ἀγγλόφωνο πέλαγος. Ἀμφότεροι ἔχουν τονίσει τήν ἀνάγκη ὥσμωσης δόγματος, λατρείας καί ἠθικῆς.³

Β. Προανακρούσματα

Τί ἀπό αὐτά συναντᾶμε στόν Ὁρθόδοξο χῶρο, καί δὴ μέχρι τῆ δεκαετίας τοῦ 1960, δηλαδή μέχρι τῆ δεκαετία πού ἐμβληματικά ὀρίζεται ὡς ἀφετηρία ἐπαναπροσανατολισμοῦ τῶν ἐλλαδικῶν θεολογικῶν πραγμάτων; Τῇ διελκυστίνδα δόγματος καί ἠθικῆς ἢ τόν καντιανισμό; Ἡ μήπως μιά σύνθεσή τους, στήν προσπάθεια θεολόγων νά μιλήσουν ἐπὶ καντιανοῦ πεδίου; Τό ἐρώτημα χρειάζεται, νομίζω, ἔρευνα. Δέν ἀποκλείω, θεολόγοι πού διατύπωσαν καντιανίζοντα λόγο, νά μὴν ὑποστήριζαν τήν αὐτονόμηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐναντι τοῦ Θεοῦ, ἀλλά νά προσπαθοῦσαν νά ὑπογραμμίσουν τό θεόδοτο τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως πάντων τῶν ἀνθρώπων (χριστιανῶν καί μὴ), ὅπως τό κάνει ὁ ἀπόστολος Παῦλος (Ρωμ 2:12-16).⁴

³ Βλ. Stanley Hauerwas, «How "Christian Ethic" Came to Be», στό J. Berkman καί Michael Cartwright (ἐπιμ.), *The Hauerwas Reader*, Duke University Press, Ντάραμ 2001, σ. 37-50, καί Stanley Hauerwas καί Samuel Wells (ἐπιμ.), *The Blackwell Companion to Christian Ethics*, Ὁξφόρδη 2004, ἰδίως σ. 3-50. Ἀντίστοιχα βλ. Stanley Harakas, *Toward Transfigured Life, Light and Life*, Μιννεάπολις 1985. Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ ἐπιμονή τοῦ Χάουερβας στήν κοινότητα καί στίς δεσμεύσεις της θυμίζει τήν Ὁρθόδοξη ὀπτική. Βλ. Joseph Goodwill, *The Fellowship of Life. Virtue Ethics and Orthodox Christianity*, Georgetown University Press, Οὐάσινγκτον 1998, σ. 120.

⁴ Ἄν προσέξουμε τό χωρίο, θά δοῦμε ὅτι στή θεώρηση τοῦ Παύλου ὁ Θεός εἶναι καί ὁ πανανθρώπινος νομοθέτης καί ὁ τελικός κριτής, καί

Ἀλλά, ὅπως εἶπα, αὐτό εἶναι ἓνα ζήτημα πού χρειάζεται ἔρευνα. Φαίνεται πάντως ὅτι πλὴν τοῦ Χρήστου Ἀνδρούτσου στό ξημέρωμα τοῦ 20οῦ αἰ. (1869-1935), δέν ἔκανε ἄλλος ἐπιφανὴς θεολόγος προγραμματικά σαφὴ καί ὀξύ διαχωρισμό μεταξύ ἠθικῆς καί δογματικῆς.⁵ Θά ἄξιζε μάλιστα νά ἐξεταστεῖ ἡ συνάντηση πού ἐπιχείρησε μέ τῇ νεωτερικότητά ὁ κατὰ τὰ ἄλλα σφοδρὸς ἀντιδυτικὸς Ἀπόστολος Μακράκης (1831-1905), ὁ ὁποῖος συνέδεσε τὰ πιὸ προωθημένα πολιτικά αἰτήματα τῆς ἀντιεκκλησιαστικῆς ἐξέγερσης μέ τῇ μυστηριακῇ ζωῇ: «Ἡ ἐλευθερία, ἡ ἰσότης, ἡ ἀδελφότης», ἔγραφε, «εἶναι συνέπειαι τοῦ καθήκοντος τῆς προσευχῆς καί τῆς δημοσίας τοῦ Θεοῦ

μάλιστα διὰ τοῦ Χριστοῦ, παρόλο -θά προσθέταμε- πού, μέ ἀνθρώπινα κριτήρια, πλῆθη ἀνθρώπων δέν θά ἔχουν γνωρίσει ὅσο ζοῦν τόν Χριστό ἢ τό ἱστορικὸ σῶμα του, τήν Ἐκκλησία. Αὐτό θέτει τό θέμα τῆς μυστικῆς σωτηριώδους δράσης τοῦ Χριστοῦ, γιὰ τήν ὁποία κάνω λόγο στό τέλος τοῦ παρόντος κειμένου.

⁵ Χρήστος Ἀνδρούτσος, *Σύστημα ἠθικῆς*, Ἀθήνα 1925, ἰδίως σ. 119-125. Βλ. καί Μέγας Α. Φαράντος, *Δογματικὴ καί Ἠθική. Εἰσαγωγικά*, Ἀθήνα 1973, σ. 79. Ὁ Φαράντος ἀφενὸς ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Ἀνδρούτσος ἀγνόησε τήν πατερικὴ γραμματεία καί βασίστηκε σέ προτεσταντικά καί καντιανὰ μελετήματα ἠθικῆς, ἀφετέρου ὅμως ἀναγνωρίζει ὅτι στή *Δογματικὴ* του, γιὰ τήν ὁποία χρησιμοποίησε συντηρητικὲς ρωμαιοκαθολικὲς πηγές, τηρεῖ Ὁρθόδοξη στάση (σ. 81-82). Σημειωτέον ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Φαράντος συμφωνεῖ τόσο μέ τήν ἐπίθεση πού ἐξαπέλυσε ὁ Κάρλ Μπάρτ κατὰ τοῦ φιλελεύθερου προτεσταντισμοῦ, ὅσο καί μέ τήν ταύτιση, ἀπὸ πλευρᾶς περιεχομένου, δογματικῆς καί ἠθικῆς, ἀλλά διαφωνεῖ μέ τήν ἀπὸ κοινοῦ πραγμάτευσή τους, ὑποστηρίζοντας ὅτι διακρίνονται, ἀλλά δέν χωρίζονται (σ. 92-95). Πρβλ. καί τήν κριτικὴ παρουσίαση τῶν θέσεων τῶν Βασίλειου Ἀντωνιάδη, Παναγιώτη Δημητρόπουλου, Γεώργιου Μαντζαρίδη, μέχρι τό 1973 (σ. 99-117).

λατρείας».⁶ Όλοι οι άνθρωποι, υπογράμμισε, είναι παιδιά του ουράνιου Πατρός και μέτοχοι του ενός Άρτου, οι δέ ἀρετές ἀποτελοῦν μετοχή στον Χριστό διά τῆς Εὐχαριστίας. Ἡ ἀποψη αὐτή τοῦ Μακράκη ἔχει, κατά τή γνώμη μου, ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον, ἀφενός διότι ἀνάγει τήν κοινωνική εὐθύνη στό μεδούλι τῆς χριστιανικῆς ὑπαρξῆς, καί ἀφετέρου διότι θέτει, στά μέσα τοῦ 19ου αἰ., τό θέμα τῆς ἀπορροῆς τῆς ἠθικῆς ἀπό τή λατρεία, θέμα τό ὁποῖο θά συναντήσουμε ἀργότερα, ὡς ναυαρχίδα τῆς θεολογίας τοῦ 1960. Παρόμοια, ἐνδιαφέρον ἔχει καί ἡ περίπτωση τοῦ ἁγίου Νεκταρίου (1846-1920). Στό ἔργο του ἀνιχνεύονται πολλά θεολογικά στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς του (σχολαστισμός, δικανισμός, ἀνθρωπισμός κ.λπ.), μέσω τῶν ὁποίων –ἢ παρά τά ὁποῖα– προσπάθησε νά διατυπώσῃ Ὁρθόδοξη ὀπτική. Θεωρεῖ ἀνεπαρκή τή φιλοσοφική ἠθική, δηλαδή αὐτήν πού θεμελιώνεται στόν ἀνθρώπινο συλλογισμό.⁷ Γνωρίζοντας, ἀπό ὅ,τι φαίνεται, τό ἔργο τόσο τοῦ Κάντ ὅσο καί τοῦ Γκέοργκ Καλλίξτους (Georg Callixtus, 1586-1656), ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὁ πρῶτος πού διέκρινε τήν ἠθική ἀπό τή δογματική,⁸ ἐπισημαίνει:

⁶ Ἀπόστολος Μακράκης, *Περί τῶν καθηκόντων ἡμῶν πρὸς τόν Θεόν* (ἄρθρα εἴκοσι καί τέσσαρα), Ἀθήνα 1959 (ἀρχική δημοσίευση 1867), σ. 23 καί 58.

⁷ Νεκτάριος Κεφαλᾶς, Μητροπολίτης Πενταπόλεως, Ἀπαντα, τόμ. Α', ἐπιμ. Κωνσταντίνος Ἰω. Κορναράκης, Ι. Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καί Αἰγίνης – Ι. Μονή Ἀγίας Τριάδος (Ἀγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, Ἀθήνα 2010, σ. 104-108.

⁸ Κωνσταντίνος Ἰω. Κορναράκης, «Προλεγόμενα» στό Νεκτάριος, Ἀπαντα, ὅ.π., σ. 25-26.

Ἡ ἠθική τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἐφηρμοσμένη δογματική. Ἡ δογματική ὑπαγορεύει τάς δογματικές αὐτῆς ἀρχάς, ἡ δέ ἠθική ἐκτελεῖ καί ἐφαρμόζει αὐτάς ἐν τῷ βίῳ [...]. Οὐδέτερον ἴσταται καθ' ἑαυτό, ὁ σύνδεσμος αὐτῶν εἶναι ἀδιάσπαστος [...]. Ὡς ἤνωσεν ἐν ἑαυτῷ ὁ Κύριος τό ἦθος καί τήν λατρείαν, οὕτως ἐζήτησε καί παρά τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ ἦθος καί λατρείαν, ἥτοι πίστιν καί ἔργα.⁹

Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα τό τοπίο διαμορφώνεται ἀποφασιστικά μέ τήν παρουσία τῶν θρησκευτικῶν ἀδελφοτήτων (τό 1907, ὑπενθυμίζω, ἰδρύθηκε ἡ «Ζωή»). Ἡ ὑπόθεση αὐτή εἶναι πολύ σύνθετη. Αὐτό πού τή χαρακτήρισε δέν ἦταν, κατά τή γνώμη μου, ὁ καντιανός διαχωρισμός δόγματος καί ἠθικῆς, οὔτε καν ὁ πιετισμός στίς πλήρεις του διαστάσεις, ἀφοῦ στούς κόλπους τῶν ἀδελφοτήτων δέν εὐδοκίμησε ἡ προγραμματική ὑποβάθμιση τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Τά κύρια προβλήματα ἦταν ὁ δικανισμός καί ἡ εὐνόηση τοῦ αἰσθήματος καθαρότητος καί αὐτοδικαίωσης. Ταυτόχρονα ὅμως ἀναδείχτηκαν σημαντικά προτάγματα, ὅπως ἡ προσωπική εὐθύνη, ἡ ὑψηλή ἀξιολόγηση τῆς πράξης, ἡ ἀναγνώριση δημόσιου λόγου στίς γυναῖκες κ.λπ.

Γ. Ἀνακατατάξεις καί ἐκκρεμότητες

Ἀρχομένης τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 ἄρχισε ἕνας ἀναβρασμός πού κράτησε ἀρκετά. Τό 1970 ὁ Χρῆστος Γιανναράς ἐξέδωσε τήν *Ἐλευθερία τοῦ ἥθους*,¹⁰ τό 1971 ὁ Γεώργιος

⁹ Νεκτάριος, Ἀπαντα, ὅ.π., σ. 186.

¹⁰ Χρῆστος Γιανναράς, *Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἥθους. Δοκιμές γιά μιᾶ ὀρθόδοξη θεώρηση τῆς ἠθικῆς*, ἐκδ. Ἀθηνᾶ, Ἀθήνα 1970.

Μαντζαρίδης τή Χριστιανική Ἠθική¹¹ καί ὁ Ἀθανάσιος Γιέφτις δημοσίευσε τό Ὁρθόδοξο χριστιανικό ἦθος.¹² Ὅλα προϋποθέτουν τή δεσποτεία τῶν θρησκευτικῶν ὀργανώσεων στόν ἐλληνικό χῶρο, στήν ὁποία καί ἀπαντοῦν. Σέ ποιοῦ βαθμό ἀφουγκράζονταν τίς διεθνεῖς ἀναταράξεις, εἶναι ἐρευνητέο. Στό ἔργο τοῦ Γιανναρά γίνεται ρητή ἀναφορά στόν γαλλικό Μάη τοῦ 1968, ἴσως καί στά διαδραματιζόμενα τοῦ οἰκουμενικοῦ χριστιανικοῦ χώρου, ἂν λάβει κανεῖς ὑπ' ὄψιν τήν ἐκ μέρους τοῦ Ἑλληνα θεολόγου ἀπόρριψη τῆς πολιτικῆς θεολογίας, γιά τήν ὁποία θά μιλήσουμε παρακάτω. Στή δεκαετία τοῦ 1960 ἡ οἰκουμενική κίνηση χρωματιζόταν ἀπό θεολογικές φωνές ὑπέρ τῆς ἀποϊεροποίησης τῆς Ἐκκλησίας καί ὑπέρ τῆς ἐπιτέλεσης τῆς ἀποστολῆς τοῦ χριστιανισμοῦ μέσα ἀπό τή συνάντησή του μέ τίς ὁδύνες τοῦ κόσμου – σέ ἐπίπεδο δηλαδή κατεξοχήν ἠθικό. Ἡ Δ' Γενική Συνέλευση τοῦ ΠΣΕ στήν Οὐψάλα τῆς Σουηδίας τό 1968 εἶχε θέμα ἀκριβῶς τό αἶτημα τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς δικαιοσύνης, καί ἦταν ἡ Συνέλευση στήν ὁποία ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος (στόν δεύτερο ἤδη χρόνο συνεργασίας της μέ τή χούντα) δέν ἀπέστειλε ἐκπροσώπους.¹³

¹¹ Γεώργιος Μαντζαρίδης, *Χριστιανική ἠθική κατά τάς πανεπιστημιακάς παραδόσεις*, Θεσσαλονίκη 1971.

¹² Ἱερομ. Ἀθανάσιος Γιέβτις, «Τό Ὁρθόδοξο Χριστιανικό ἦθος», στό *Μαρτυρία Ὁρθοδοξίας* 1971, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», Ἀθήνα, σ. 83-103.

¹³ Νικόλαος Ζαχαρόπουλος, «Πτυχὴ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας Ἑλλάδος καί Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν στήν περίοδο τῆς Δικτατορίας τῶν συνταγματαρχῶν», *Πάντειον Πανεπιστήμιον: Ἀντιχάρισμα στή μνήμη Ἰωάννου Κ. Παπαζαχαρίου*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1994, σ. 186.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ὁ Μαντζαρίδης καί ὁ Γιέφτις, λίγο ἀργότερα ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης καί ἄλλοι, διαμόρφωσαν ἓνα ρεῦμα ὄχι μέν συμπαγές, ἀλλά πάντως ἓνα ρεῦμα πού βλέπει τήν ἠθική ὡς οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς χριστιανικῆς ὑπαρξῆς, τό ὁποῖο τρέφεται ἀπό τό δόγμα καί τή μυστηριακή ζωή. Κάτι ἀντίστοιχο εἶχε τονιστεῖ ἤδη στίς παραμονές τοῦ 20οῦ αἰῶνα στό χῶρο τῆς ρωσικῆς θεολογίας, μέ τό ἔργο τοῦ μητροπολίτη Ἀντωνίου Χραποβίτσκου *Ἡ ἠθική ἀξία τοῦ δόγματος τῆς Ἁγίας Τριάδος*, ἔργο τό ὁποῖο συνέχισαν ἄλλοι Ρῶσοι, ἀπό τόν Βλαδίμηρο Λόσκυ ὡς τόν ἀρχιμ. Σωφρόνιο Σαχάρωφ κ.λπ.¹⁴

Τό πληθωρικό ἔργο τοῦ Γιανναρά ἀπαιτεῖ προσεκτική μελέτη, ἀφενός λόγῳ τοῦ βεληνεκοῦς του καί ἀφετέρου διότι, ὅπως ἔχω ἐπισημάνει καί ἄλλοτε,¹⁵ συχνά παρουσιάζει ἐναντιοφάνειες, οἱ ὁποῖες χρειάζονται ἰδιαίτερη ἐξέταση προκειμένου νά διαγνωστεῖ ἂν ἀφοροῦν ἐξέλιξη θέσεων, ἀντιφάσεις ἢ λεκτικές ἀποχρώσεις. Ὁ Γιανναράς ἐπέφερε ἀποφασιστικά πλήγματα στόν ἠθικισμό, τή φορμαλιστική,

¹⁴ Ἀρχιμ. Σωφρόνιος (Σαχάρωφ), *Ἀσκησις καί θεωρία*, Ι. Μονή Τιμίου Προδρόμου, Ἑσσεξ Ἀγγλίας 1996, σ. 122-123. Ὁ Χρῆστος Γιανναράς (*Κεφάλαια πολιτικῆς θεολογίας*, Γρηγόρης, Ἀθήνα 1983, σ. 12) παραπέμπει στήν ἐπισήμανση τοῦ Κομιακώφ, ὅτι «ἡ πολιτικὴ θεωρία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς Ἁγίας Τριάδος».

¹⁵ Βλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Γιανναράς παλινωδούμενος», περ. *Μανιφέστο*, τχ. 6, 2006, σ. 39 καί, κυρίως, «Ἡ "γενιά τοῦ '60" καί ἡ ἱεραποστολή. Δυσπιστία, δημιουργικότητα, ἀμνηχανία», στό Π. Καραϊτζίδης, Θ. Ν. Παπαθανασίου, Θ. Ἀμπατζίδης (ἐπιμ.), *Ἀναταράξεις στή μεταπολεμικὴ θεολογία. Ἡ "θεολογία τοῦ '60"*, Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2009, σ. 397-407. Ὅσα ἐπισημαίνω στή συνέχεια, προϋποθέτουν αὐτά τά δύο κείμενά μου.

φαρισαϊκή και νομικίστικη ήθική. Υπογράμμισε την προσωπική ευθύνη ως διακινδύνευση απέναντι στην τυπική ήθική, τόνισε την αγάπη ως τό πλήρωμα του νόμου και σφικτόδεσε την καθημερινή βιωτή με την υπαρξιακή μεταμόρφωση την οποία απεργάζεται τό εκκλησιαστικό γεγονός. Αλλά αυτές ακριβώς οι λυτρωτικές συμβολές του θέτουν και όρισμένα έρωτηματικά στην όπτική του. Θά έπιστημάνω ένδεικτικά τρία, τά όποια μάλιστα άλληλοπλέκονται.

Πρώτα απ' όλα, όσον άφορᾷ καθ' έαυτήν την έννοια τής ήθικης. Άλλοτε χρησιμοποιεί τόν όρο ήθική, διευκρινίζοντας ότι υπάρχει ήθική τής Έκκλησίας και ήθική πού δέν είναι τής Έκκλησίας. Γράφει λ.χ. ότι «τά μυστήρια τής Έκκλησίας είναι ή συγκεφαλαίωση και ή τελείωση τής Έθικης της»¹⁶ και κάνει λόγο για «τόν ήθικό –δηλαδή τόν δυναμικό και μεταμορφωτικό τής ζωής– χαρακτήρα τών μυστηρίων».¹⁷ Παράλληλα όμως κατονομάζει την ήθική καθ' έαυτήν ως κάτι προβληματικό, ως κάτι τό όποιο σημαίνει μόνο ένα πράγμα: ένα κράμα άτομισμού, δικανισμού και άδιαφορίας για την όντολογία. Μιλάει λ.χ. για «τόν

¹⁶ Χ. Γιανναράς, *Η έλευθερία του ήθους* (1970), ό.π., σ. 103 (3η άναθεωρημένη έκδοση, Ίκαρος, Αθήνα 2003, σ. 192). Όπως ό ίδιος ό συγγραφέας έχει διευκρινίσει, ή δεύτερη έκδοση του έργου σήμανε ριζικό ξαναγράψιμό του, σέ σημείο πού νά πρόκειται ούσιαστικά για ένα καινούργιο βιβλίο. Βλ. Χ. Γιανναράς, *Η έλευθερία* (2003), ό.π., σ. 15 (πρόλογος στην τρίτη έκδοση), και σ. 17 (πρόλογος στή δεύτερη έκδοση).

¹⁷ Χ. Γιανναράς, *Η έλευθερία* (2002), ό.π., σ. 219. Στο *Η έλευθερία* (1970), σ. 116, μιλάει αντίστοιχα για «τόν ήθικό –δηλαδή τόν όντολογικά μεταμορφωτικό– χαρακτήρα τών μυστηρίων».

αυτονόητα άτομοκεντρικό χαρακτήρα τής Έθικης»,¹⁸ και υποστηρίζει ότι «ή Έθική και ή Θρησκεία εμφανίζονται από τή στιγμή πού έχει καταλυθεί ή όργανική και άμεση σχέση του ανθρώπου με τόν Θεό, είναι ή προσπάθεια νά αναπληρωθεί ή άπουσία τής σχέσεως με πράξεις άτομικής έξιλεώσεως και αξιομισθίας. Η Έθική και ή Θρησκεία είναι άποτέλεσμα τής πτώσεως του ανθρώπου».¹⁹ Σέ σημεία όπως αυτά, ή αυθεντική στάση ζωής είναι κάτι άλλο, τό ήθος.²⁰ Έδω προκύπτει ένα έρώτημα. Πρόκειται έντέλει για ζήτημα όρολογίας ή μήπως ύβδριδίζεται μία ούσιοκρατικού τύπου πόλωση μεταξύ ήθικης και ήθους, στό πλαίσιο τής όποιας ή ήθική ταυτίζεται με δεσμά, ενώ τό ήθος με άλλα στην έλευθερία; Προσωπικά δέν συμφωνώ με τήν άρνητικότητα απέναντι στην άνάδειξη τής αγάπης σέ έσχατο κριτήριο κάθε έπιλογής, σκέψης και πράξης (άρνητικότητα ή όποια χαρακτηρίζει όρισμένους έπικριτές του Γιανναρά). Τό πρόβλημα στην άντιδιαστολή

¹⁸ Χ. Γιανναράς, *Η έλευθερία* (2002), ό.π., σ. 380.

¹⁹ Χ. Γιανναράς, *Η έλευθερία* (1970), ό.π., σ. 77, και *Η έλευθερία* (2002), ό.π., σ. 127-128.

²⁰ Ένδεικτικά Χ. Γιανναράς, *Η έλευθερία* (2002), ό.π., σ. 23-26. Η όντολογική άντιδιαστολή ήθικης και ήθους θυμίζει την άβαθή όρολογική άντιδιαστολή θρησκείας και Έκκλησίας, επί τή βάσει παραδοχών οι όποιες εκλαμβάνονται ως αυτονόητες και δεδομένες, αλλά στην πραγματικότητα είναι έωλες, όπως λ.χ. τό αξίωμα ότι ή θρησκεία συνιστά άτομιστικό γεγονός, ενώ ή Έκκλησία συνιστά κοινότητα. Τό αξίωμα αυτό γενικεύει σαρωτικά και άνιστορικά τόν άτομισμό προτεσταντικών ρευμάτων σέ όλο τό φαινόμενο «θρησκεία» και παραβλέπει την άπλή αλήθεια ότι πλήθος θρησκειών δομούνται πάνω στην έννοια τής κοινότητας, μέχρι σημείου κολλεκτισμού ό όποιος συντρίβει τό ύποκείμενο.

ἤθους καὶ ἠθικῆς εἶναι ἀκριβῶς τό ἐνδεχόμενο νά στρεβλωθεῖ ἡ ἔννοια τῆς ἀγάπης – ὅχι τό ἐνδεχόμενο νά δεσπώσει ἡ ἀγάπη. Ἡ ἀγάπη (ἢ μᾶλλον ὁ προσανατολισμός μας πρὸς τὴν ἀγάπη) εἶναι θυσία, ὅχι ναρκισσιστική κολάκευση τῶν ὀρέξεων ἑνός γιγαντιαίου ἐγώ, τό ὁποῖο μπορεῖ νά αὐτονομαζέται πρόσωπο. Ἡ ἀγάπη δέν κατακρίνει, καὶ ὅμως κρίνει, καθόσον εἴτε ἡ ἀπόρριψή της εἴτε ἡ ὑπεξαιρέσή της φτιάχνουν ἕναν μίζερο ἑαυτό, εἴτε πουριτανό εἴτε λιμπερτίνικο. Τό σνομπάρισμα συλλήβδην καὶ ἀδιάκριτα τῆς «ἠθικῆς» συχνά ἐκβάλλει στήν ἀπαξίωση οἰασδήποτε συνθήκης ἐμφανιστεῖ στά μάτια τοῦ ὑποκειμένου ὡς δέσμευση καὶ περιορισμός του, ἀκόμα καὶ ἂν εἶναι περιορισμός χάριν τοῦ τροχίσματος τῆς ἐγωπάθειάς του, ἀκόμα καὶ ἂν εἶναι δέσμευση χάριν τῆς ἀγάπης τοῦ ἄλλου.²¹ Μιά χιμαιρική ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς τάσης εἶναι ἕνα ὀδυνηρό καὶ σχιζοφρενικό φαινόμενο τῶν τελευταίων δεκαετιῶν: ἡ λαφυραγώγηση τοῦ περσοναλιστικοῦ θεολογικοῦ λεξιλογίου

²¹ Εἶναι ἐπισημάνση πού ἔχω κάνει ἀπό τό 1988, σέ μιά ἀπό τίς πρωιμότερες – ἂν δέν κάνω λάθος – ἀποτιμήσεις τῆς θεολογίας τοῦ '60. Βλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Προβλήματα τῆς θεολογίας στήν Ἑλλάδα τό 1989 μ.Χ.», περ. Σύναξη, τχ. 29, 1989, σ. 17-32. Ἐπεξεργασμένη ἀναδημοσίευση στό Ἀνεσιότητα καὶ παραπεμπτικότητα. Κριτικές προσεγγίσεις στά θεολογικά δρώμενα, Ἀρμός, Ἀθήνα 1998, σ. 40. Βλ. ἐπίσης τό «Προλογικό» μου στή Σύναξη, τχ. 116, 2010, σ. 4. Ὁφείλω, ἀπό τήν ἄλλη, νά σημειώσω αὐτοκριτικά ὅτι στό βιβλίδιό μου Θρησκεία, Ἰδεολογία, Ἐπιστήμη. Δύο κείμενα σάν μαντινάδες ἀπό τό σαράκι τῆς πίστες πρὸς τό μεράκι τῆς δυσπιστίας, Πορθμός, Χαλκίδα 2003, σ. 23-25, χρησιμοποίησα τόν ὄρο «ἠθική» ὡς ταυτόσημο μόνο τῆς αὐτόνομης, δικανικῆς, αὐτοδικαιωτικῆς ἠθικῆς, πράγμα, βεβαίως, ὀρολογικά ἀνακριβές.

ἀπό ἀμοραλιστές τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου, οἱ ὁποῖοι μέ περισσὴ ἄνεση βαφτίζουν ἠθικισμό κάθε ἄβολη δέσμευση καὶ νομιμοποιοῦν τὴν τρυφηλότητά τους (τό φαινόμενο μάλιστα βαίνει παραλλήλως πρὸς τὴ λαφυραγώγηση τῆς εὐχαριστιακῆς θεολογίας ἐπ' ὠφελεία τοῦ δεσποτισμοῦ). Τὴ χρονίζουσα ὀντολογικὴ ἀντιδιαστολή ἠθικῆς καὶ ἤθους ἐπιχείρησε εἰρηνικά νά ἐπαναθεωρήσει πρόσφατα ὁ Δημήτρης Μαυρόπουλος, θέτοντας τό ἐρώτημα ἂν «τελικά οἱ ἔννοιες ἦθος καὶ ἠθική εἶναι ὁμόλογες ἢ ἀσύμπτωτες» καὶ ἐπαναλαμβάνοντας ὅτι ὑπάρχει ὑπαρξιακὴ διαφορά, καθόσον τό ἦθος σημαίνει παράδοση στό ἔλεος καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ἡ ἠθική σημαίνει πρωτοκαθεδρία τοῦ φόβου καὶ ἐπιδίωξη ἀξιομισθιῶν. Ὁμόλογες, καταλήγει, μποροῦν νά γίνουν, ἂν ἡ σωτηρία ἰδωθεῖ ὡς ἐγγχρίστωση καὶ ὅχι ὡς ἀξιομισθία.²²

Δεύτερο σημεῖο πού πρέπει νά προσεχτεῖ στήν ὀπτική τοῦ Γιανναρά εἶναι ἡ ἀντιμετώπιση τῆς πράξης. Ὁ λόγος του ἀποτελεῖ καθ' ἑαυτὸν παρέμβαση στά κοινωνικά πράγματα, ἥτοι σχετίζεται μέ τὴν πράξη καὶ μάλιστα καλεῖ σέ πράξη, ἰδίως μάλιστα κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, μέ τὰ πολιτικά σχόλια του στήν ἐπιφυλλίδα τῆς ἐφ. Ἡ Καθημερινή. Καὶ ὅμως, ταυτόχρονα ἐκδηλώνει μιά ἰδιαίτερη δυσανεξία πρὸς τὴν πράξη ἢ μᾶλλον πρὸς εἶδη πράξης. Στήν ὀπτική του ἡ πράξη – καὶ ὡς προσωπικὸ καὶ ὡς

²² Δημήτρης Μαυρόπουλος, «Ἡθος καὶ ἠθική. Ἐννοιες ἀσύμπτωτες», περ. Σύναξη, τχ. 116, 2010, σ. 42-46. Τὴν ὀντολογικὴ διαφοροποίηση ἤθους καὶ ἠθικῆς κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960 ἐπισημαίνει καὶ ὁ Ἰωάννης Μπέκος, «Μιά ἱστορία γιὰ τὴν Ἡθική στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα», περ. Σύναξη, τχ. 116, 2010, σ. 10.

πολιτικό αίτημα—νοηματοδοτείται σέ πολύ μεγάλο βαθμό από τό αίτημα για ανταπόκριση στην ιδιοπροσωπία ενός ύψηλου πολιτισμού. Γι' αυτό τήν αυθεντική έμπρακτη ζωή (ακόμα και τή λειτουργία τής Έκκλησίας ως εικόνας τής Τριάδας, κατά τό λόγιο τοῦ Κομιακῶφ, ὅτι «ή πολιτική θεωρία τής Έκκλησίας εἶναι ἡ ἀλήθεια τής Ἀγίας Τριάδος») τή θεωρεῖ ψηλαφητή καί βιωτέα στόν ἔρωτα καί στήν τέχνη,²³ ὅχι ὅμως καί στήν κοινωνική δικαιοσύνη, στήν ἔγνοια γιά τίς κραυγές τῶν ἀδικημένων, τῶν ἀμνησάντων τάς χώρας τῶν πλουτοκρατῶν (πρβλ. Ιακ 5:4). Αυτό συνάδει πρός τήν προσέγγιση ενός πολιτισμοῦ μόνο ὑπό τό πρίσμα τῶν ὑψηλῶν ἐπιτευγμάτων του, καθόσον ἡ ἔγνοια γιά τήν κοινωνική δικαιοσύνη προϋποθέτει τήν ἀναγνώριση ὅτι ἕνας πολιτισμός δέν εἶναι συμπαγές μόρφωμα, πού ἀπειλεῖται μόνο ἀπό ἔξωθεν ἀλλοιώσεις, ἀλλά σύνθετο γεγονός πού, πλάι στά ὠραῖα του ἀναπτύσσει καί ὑποκυλτοῦρες ἀδικίας καί ἀπανθρωπιᾶς. Τήν ἀγαπητική λοιπόν ἀλληλεγγύη πρός τόν ξένο, τόν γυμνό, τόν πεινασμένο (ἡ ὁποία στή Γραφή προβάλλει ὡς τό κύριο κριτήριο σωτηρίας καί θεογνωσίας, ἀπείρως ὑπέρτερο τοῦ πολιτισμικοῦ²⁴) ὁ Γιανναρᾶς τήν καταγγέλλει ὡς ἐκδήλωση ἀντικειμενικῆς, κοινωνικῆς ἠθικῆς, ὡς ἀρετολογία τήν ὁποία ἐπλασε ὁ ρομαντισμός μαζί μέ τήν εἰκόνα «τοῦ ἠθικολόγου Ἰησοῦ [...], πού κήρυξε τόν ἀλτρουισμό καί

²³ Βλ. Χ. Γιανναρᾶς, *Κεφάλαια πολιτικῆς θεολογίας*, ὅ.π., σ. 12-13, καί *Ἡ ἐλευθερία* (2002), ὅ.π., σ. 219-240, 327-375.

²⁴ Πρβλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Ἡ ὁμορφιά θά καταστρέψει τήν Έκκλησία;», περ. *Θεολογία*, τχ. 83.2, 2012, σ. 199-219.

τή φιλαλληλία».²⁵ Τήν ἀλληλεγγύη δέν τήν ἀγγίζει παρά ἀργότερα, μόνο σέ ἕνα σημεῖο ἂν δέν κάνω λάθος, καί δὴ ἐν παρόδῳ, ὅταν ἐξετάζει τή μεταφυσική τῆς ἔσχατης κρίσης.²⁶ Ἐχω τήν αἴσθηση ὅτι στήν ὀπτική τοῦ Γιανναρᾶ ἡ αἰσθητική παίζει πολύ μεγάλο ρόλο καί συχνά τείνει νά ὑπαγορεύσει τήν περπατησιά στή θεολογία. Ἡ στάση ἀπέναντι στούς βρωμιάρηδες καί τούς κολασμένους τῆς γῆς παραμένει ἐκκρεμῆς, καί δὴ ὅταν βλέπουμε οἱ ὅροι «γυφταριό» καί «τσιγγαναριό» νά χρησιμοποιοῦνται (ἂν δέν κάνω λάθος) μόνο ὡς βρισιά.²⁷

Τήν εὐαγγελική ἀγάπη ὁ Γιανναρᾶς τή νοεῖ μέ ἕναν ὑπέροχο τρόπο: ὡς κατόρθωση τοῦ τρόπου ὑπαρξης τῆς Ἀγίας Τριάδας, ὅπως αὐτός ἀποτυπώνεται στήν ἀρχιερατική προσευχή τοῦ Χριστοῦ: *ἵνα [τά μέλη τῆς Έκκλησίας]*

²⁵ Βλ. Χρῆστος Γιανναρᾶς, *Ἐορτολογικά Παλινωδούμενα*, Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1999, σ. 125, καθὼς καί *Ἡ ἐλευθερία* (2002), ὅ.π., σ. 81. Περισσότερα βλ. στό ἡμέτερο «Ἡ “γενιά τοῦ ’60” καί ἡ ἱεραποστολή», ὅ.π., σ. 403.

²⁶ Χρῆστος Γιανναρᾶς, *Τό Πρῶτό καί τό Ἀρρητό*, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1999, σ. 222. Ἐδῶ ἡ ἔμπρακτη φροντίδα τῶν πεινῶντων, τῶν διψῶντων, τῶν ξένων κ.λπ. φωτίζεται ὡς «ἐπίτευγμα καί μέτρο ὅχι ἀπλῶς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς ἀλλά τρόπου ὑπάρξεως».

²⁷ Χρῆστος Γιανναρᾶς, «Ἡ “δημοκρατία” μας περίγελως τῆς ὑψηλίου», εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 3.7.2011. Σημειωτέον ὅτι κριτική γιά τήν ἀρνητικότητα τοῦ Γιανναρᾶ ἀπέναντι στούς ἀγῶνες γιά κοινωνική δικαιοσύνη εἶχε ἀσκήσει ὁ Μάριος Μπέγζος, *Τό μέλλον τοῦ παρελθόντος. Κριτική εἰσαγωγή στή θεολογία τῆς Ὀρθοδοξίας*, Ἀρμός, Ἀθήνα 1993, σ. 86-92. Πρβλ. Σταῦρος Ζουμπουλᾶκης, «Τό “Σύννορο” καί ὁ Χρῆστος Γιανναρᾶς. Ἡ θεολογική πρόταση τῆς ἀποηθικοποίησης τοῦ χριστιανισμοῦ», στό *Ἀναταράξεις στή μεταπολεμική θεολογία*, ὅ.π., σ. 315-326, ἀλλά καί τή συζήτηση πού ἀκολούθησε, σ. 327-356.

ὥσιν ἐν καθὼς ἡμεῖς (Ιω 17:11). Τὴν κατόρθωση αὐτὴ τὴ βλέπει νὰ πραγματώνεται μέ τὴν εὐχαριστιακὴ συγκρότηση τῆς Ἐκκλησίας.²⁸ Ὅμως τί διαστάσεις ἔχει αὐτὴ ἡ συγκρότηση; Ὁ Γιανναρᾶς ἀπὸ τῆς μιάς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀρκεῖ ἡ τέλεση τῆς Εὐχαριστίας καθ' ἑαυτήν, δίχως ἄλλη πράξη. «Ἡ Εὐχαριστία», λέει, «εἶναι σέ πράξη ἡ ζωὴ καὶ τό ἥθος τῆς Ἐκκλησίας [...], τό κατ' ἐξοχὴν γεγονός τῆς χριστιανικῆς Ἠθικῆς».²⁹ Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀποκαλεῖ τὴν Εὐχαριστία «ἀφετηρία κοινωνικῶν μετασχηματισμῶν», δυναμικὴ «ἐνσαρκη στήν εὐχαριστιακὴ κοινότητα – τὴν ἐπισκοπὴ ἢ τὴν ἐνορία».³⁰ Τό νὰ πραγματοποιεῖ ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα ἓναν ἄλλον κοινωνικὸ τρόπο ὑπαρξῆς (σάν ἓνα εἶδος ὅσσης) εἶναι ὄντως ἀπάνταστης σημασίας. Ταυτόχρονα ὅμως μένουν ἀνοιχτά ὀρισμένα ἐρωτήματα πού ἀφοροῦν τὴ μαρτυρία στήν εὐρύτερη κοινωνία. Τί θὰ σημάνει λ.χ. γιὰ τὴν κοινότητα ἓνα τυραννικὸ καθεστῶς στή χώρα ἢ ἡ ἐξουθένωση εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ, πού τυχαίνει νὰ μὴν εἶναι μέλη τῆς Ἐκκλησίας; Ὁ Γιανναρᾶς διαφωνεῖ σφοδρά μέ τὴν πολιτικὴ θεολογία καὶ τὴ θεολογία τῆς ἐπανάστασης, πού ἐμφανίστηκαν στή δυτικὴ χριστιανοσύνη, καθόσον τίς βλέπει ὡς προσπάθειες νὰ ἀντικατασταθεῖ τό ἥθος τῆς προσωπικῆς διακινδύνευσης ἀπὸ μιά ἡθικὴ τῆς ἀντικειμενικῆς ἐξασφάλισης (μέσω λ.χ. τῆς θεμελίωσης τῆς ἐξέγερσης στή Βίβλο). Ἀντιθέτως,

²⁸ Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ ἐλευθερία* (2002), ὁ.π., σ. 81-82.

²⁹ Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ ἐλευθερία* (1970), ὁ.π., σ. 78, 82, καὶ *Ἡ ἐλευθερία* (2002), ὁ.π., σ. 129, 135.

³⁰ Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ ἐλευθερία* (2002), ὁ.π., σ. 308-309.

τὴν προσωπικὴ διακινδύνευση τὴν ἀναγνωρίζει στή στάση Ὁρθόδοξων κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἄσκησαν βία χάριν τοῦ λαοῦ, ἔχοντας ἐπίγνωση ὅτι μέ τὴ χρήση βίας ἔθεταν ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἱεροσύνη τους ἢ καὶ τὴ σωτηρία τους.³¹ Ἀπὸ μέρους μου ἡ ἐνσταση ἐδῶ δὲν εἶναι ἂν αὐτὴ ἡ διακινδύνευση εἶναι μεγαλειώδης (εἶναι!), ἀλλὰ γιατί νὰ ἀφορᾷ μόνο αὐτὴ τὴν περίπτωση. Γιὰ ποιὸ λόγο, ἄραγε, δὲν βρίσκεται στήν ἴδια λογικὴ ἡ διακινδύνευση, ὅχι μόνον χάριν τοῦ ἐθνικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ταξικοῦ πόνου τοῦ λαοῦ; Ἡ ἐκ μέρους τοῦ Γιανναρᾶ ἐκδοχὴ τῆς πολιτικῆς θεολογίας ὡς συμπαγοῦς καὶ μονοσήμαντου ἐκδηλώματος τοῦ δυτικοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ ἡ ἐρμηνεία της ἀπλῶς ὡς διαδικασίας ψυχολογικῆς ὑπερανάπληρωσης (προκειμένου νὰ μὴ φαίνεται ἀνώφελη ἡ χριστιανικὴ πίστη)³² εἶναι μᾶλλον φτωχὴ. Ἐδῶ χρειάζεται νὰ εἴμαστε σαφεῖς. Τό νὰ ἀναγνωστεῖ τό εὐαγγέλιο ὡς πρόγραμμα κόμματος ἢ νὰ ταυτιστεῖ μέ ἓνα πολιτικὸ σύστημα, εἶναι ὄντως ἀστοχία, τὴν ὁποία πράγματι διαπράττουν διάφορα ρεύματα πολιτικῆς θεολογίας. Ἀλλὰ πολιτικὴ θεολογία δὲν εἶναι μόνο αὐτό – δὲν εἶναι ἓνα συμπαγὲς πράγμα! Σημαντικὲς φωνές τῆς θεολογίας τῆς ἀπελευθέρωσης συνιστοῦν ὁμολογία πίστες στὸν ζωντανὸ Θεό, καὶ ὅχι ὑποκατάστασή του ἀπὸ οἰοδήποτε σύστημα. Γιὰ παράδειγμα, ὁ μακαριστὸς Νίκος Νησιώτης στό ἔργο τοῦ Γιοῦργκεν Μόλτμαν Ὁ ἐσταυρωμένος Θεός, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ μιά σπουδαία ἐκφραση στό χῶρο τῶν θεολογιῶν τῆς ἀπελευθέρωσης,

³¹ Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ ἐλευθερία* (2002), ὁ.π., σ. 308-309.

³² Χ. Γιανναρᾶς, *Κεφάλαια πολιτικῆς θεολογίας*, σ. 10.

βρήκε ακριβώς τήν αποκήρυξη κάθε «θεολογίας τῆς ἐπιτυχίας», ἡ ὁποία ἐπενδύει στούς ἀνθρώπινους σχεδιασμούς καί στή θέση τοῦ ἐσταυρωμένου ἐπαναστάτη Θεοῦ ὑψώνει τά εἰδωλα τῆς ἰσχύος.³³ Ἀπό τήν ἄλλη, ὁ Γιανναρᾶς υποστηρίζει ὅτι «ἡ πολιτική, πού ὑπηρετεῖ τήν κοινωνική χρησιμότητα, τήν ὀρθολογιστική ρύθμιση τῶν δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων ἢ τῶν σχέσεων ἐργασίας καί κεφαλαίου δέν μπορεῖ νά ἔχει σχέση μέ τή Θεολογία».³⁴ Πάλι ἐδῶ μπαίνουν πολλά πράγματα μαζί, πού δέν δημιουργοῦν σαφὴ εἰκόνα. Ναί, δέν εἶναι δουλειά τῆς Ἐκκλησίας νά ὀρίζει ἐπιτόκια καί κίνητρα ἐπενδύσεων. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως, ἡ συνηγορία ὑπὲρ τῶν ἐλαχίστων ἀδελφῶν στίς σχέσεις ἐργασίας καί κεφαλαίου ἔχει καί παραέχει σχέση μέ τή θεολογία. Οἱ «Λόγοι κατὰ τοκιζόντων» διαφόρων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἢ τὰ ἐπιτίμια πρὸς τοὺς ἀποστερητές τοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ καί ἄλλα πολλά δείχνουν ὅτι δέν χρειάζονται ἀφοριστικές βεβαιότητες.

Τό τρίτο ἐρωτηματικό πού τίθεται στήν ὀπτική τοῦ Χρήστου Γιανναρᾶ εἶναι ἡ θεώρηση τῆς Θείας Εὐχαριστίας ὡς γενεσιουργοῦ γεγονότος, τοῦ δέ ἐκκλησιαστικοῦ ἔθνους ὡς προέκτασής της.

Προεκτείνεται δυναμικά ἡ Εὐχαριστία σέ ὁλόκληρη τή ζωὴ τῶν πιστῶν, σέ κάθε φάση τῆς χρήσης καί πρόσληψης

³³ Nikos A. Nissiotis, «Ecclesial Theology in Context», στό Choan-Seng Song (ἐπιμ.), *Doing Theology Today*, Christian Literature Society, Μαντράς 1976, σ. 122. Παραπέμπει στό Jürgen Moltmann, *The Crucified God. A Chapter in the Theology of Liberation*, 1973, σ. 1-2, 10.

³⁴ Χ. Γιανναρᾶς, *Κεφάλαια πολιτικῆς θεολογίας*, σ. 11.

τοῦ κόσμου [...]. Ἡ ἠθική προσπάθεια τοῦ πιστοῦ εἶναι ἡ προσωπική προέκταση τῆς Εὐχαριστίας σέ κάθε φάση τῆς ζωῆς.³⁵

Τό εὐχαριστιακό μπόλιασμα ὁλόκληρης τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας. Παράλληλα ὅμως ὑπάρχει ἓνα ἔλλειμμα, γιὰ τό ὁποῖο θά μιλήσουμε παρακάτω, σέ συνδυασμό μέ τή θεολογία τοῦ Ἰωάννη Ζηζιούλα.

Σημαντικό πλῆγμα στήν αὐτονομημένη καί νομικίστικη ἠθική ἔχει καταφέρει καί ὁ μητροπολίτης Περγᾶμου Ἰωάννης Ζηζιούλας. Προσφέρει ἄφταστης σπουδαιότητας ἐρείσματα γιὰ τήν ἀνάπτυξη στιβαρῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς. Οἱ συγκλονιστικές θέσεις του γιὰ τή δεξίωση τῆς διαφορετικότητας καί ἡ ἐπιμονή του ὅτι ἡ Ἐκκλησία προσκαλεῖ σέ ἓναν τρόπο ζωῆς χωρίς νά θέτει φορτία δυσβάστακτα στίς πλάτες τῶν ἀνθρώπων³⁶ ἀφοροῦν τό μεδούλι τοῦ εὐαγγελίου καί ταυτόχρονα τήν καρδιά τῶν σύγχρονων κοινωνικῶν προβλημάτων, ἡ δέ προσέγγισή του στό οἰκολογικό ζήτημα εἶναι μιά ἀπόδειξη ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἐφικτό νά ἀρθρωθεῖ θεολογικός λόγος κοινωνικά ὑπεύθυνος, χωρίς νά ξεπέσει σέ ἀντικειμενική ἠθική ἢ σέ ἐκκοσμικευμένη πολιτική θεολογία.

Ὁ Περγάμου ἀπαξιώνει τήν ἠθική στό μέτρο πού αὐτή ταυτίζεται μέ κανόνες συμπεριφορᾶς, δίχως τή μεταμόρφωση τῆς ὑπαρξῆς πού προσφέρει ὁ Θεός. Ὡς ἄξια λόγου

³⁵ Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ ἐλευθερία* (2002), ὅ.π., σ. 131.

³⁶ Βλ. χαρακτηριστικά Μητροπολίτης Περγᾶμου Ἰωάννης, «Κοινωνία καί ἐτερότητα», μτφρ. Διονύσιος Γουῆτος καί Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, περ. *Σύναξη*, τχ. 76, 2000, σ. 5-15, καί *The Eucharistic Communion*, ὅ.π., σ. 129.

ἡθική δέχεται τή στάση ζωῆς ἡ ὁποία ἔρχεται μόνο ὡς συνέπεια ἢ ὡς προέκταση τῆς μυστηριακῆς καί δὴ τῆς εὐχαριστιακῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἀνθρώπου.

Στήν Ὁρθόδοξη λειτουργική ζωὴ ἡ ἡθικότητα δέν πηγάζει ἀπὸ μιά δικανική σχέση μέ τό Θεό, ἀλλά ἀπό τήν μεταμόρφωση καί ἀνακαίνιση τῆς κτίσεως καί τοῦ ἀνθρώπου ἐν Χριστῷ, ὥστε κάθε ἡθική ἐπιταγή νά γίνεται κατανοητή μόνον ὡς συνέπεια αὐτῆς τῆς μυστηριακῆς μεταμορφώσεως. Σέ μιά μυστηριακή θεώρηση τῆς ἡθικῆς, ὅπως γιά παράδειγμα ἐκείνη πού συναντᾷ κανεῖς στήν πρὸς Κολασσαεῖς ἐπιστολή τοῦ Παύλου, ἡ ἡθική συμπεριφορά νοεῖται μόνο ὡς προέκταση τῆς λειτουργικῆς μεταμορφώσεως.³⁷

Ἡ Ἐκκλησία μετέχει στήν ἱστορία καί τά προβλήματα τῆς μέ ἓνα καί μόνο τρόπο: μεταφέροντας τήν εὐχαριστιακή ἐμπειρία τῆς, δηλαδή μεταφέροντας «ἃ εἶδε καί ἤκουσε καί αἱ χεῖρες (αὐτῆς) ἐψηλάφησαν» (Α' Ιω. 1:1) στήν καθημερινή ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καί τά προβλήματά τους. Δέν ἐμπλέκεται σέ κοσμικές μεθόδους ἐπίλυσης αὐτῶν τῶν προβλημάτων.³⁸

³⁷ Ἰωάννης Δ. Ζηζιούλας, *Ἡ κτίση ὡς Εὐχαριστία. Θεολογική προσέγγιση στό πρόβλημα τῆς οἰκολογίας*, μτφρ. Ἑλένη Γκανούρη, Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1992, σ. 31.

³⁸ Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης, «Θεία Εὐχαριστία καί Ἐκκλησία», στό *Τό μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συνεδρίου*, Ἀποστολική Διακονία, Ἀθήνα 2004, σ. 34. Ἐπίσης John D. Zizioulas, *The Eucharistic Communion and the World*, ἐπιμ. Luke Ben Tallon, T&T Clark, Λονδίνο 2011, σ. 129: «The moral life follows from the transformation and renewal of humanity in Christ, so that every moral commandment appears and is understood only as a consequence of this sacramental transformation».

Ἡ ἐκπήγαση τῆς ἡθικῆς ἀπὸ τῆ λατρεία εἶχε τονιστεῖ ἤδη ἀπὸ τῆ δεκαετία τοῦ 1970 καί ἀπὸ ἄλλον θεολογικό χῶρο, ὁ ὁποῖος μᾶλλον ἀντλοῦσε ἀπὸ τίς ἴδιες θεολογικές πηγές μέ τόν Ζηζιούλα καί τόν Γιανναρά, ὅπως ἀπὸ τούς Ρώσους τῆς διασποράς. Τό 1975 ὁ Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος, σέ οἰκουμενική συνάντηση στό Ἐτζμιατζίν τῆς Ἀρμενίας, στό πλαίσιο συζητήσεων γιά τή μαρτυρία καί τήν ἱεραποστολή τῆς Ἐκκλησίας, διατύπωσε τήν περίφημη φράση «λειτουργία μετά τῆς Λειτουργίας», εἰσηγούμενος τή διάχυση τῆς λειτουργικῆς ἐμπειρίας στήν καθημερινότητα, «μέ συγκεκριμένη διακονία στή ζωὴ τῆς κοινωνίας [...], μέ σκοπό τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ ὅλες τίς δαιμονικές δομές ἀδικίας, ἐκμεταλλεύσεως, ἀγωνίας, μοναξιάς, καί τῆ δημιουργία μιᾶς πραγματικῆς κοινωνίας προσώπων ἐν ἀγάπῃ». Στήν ὀπτική αὐτῇ ἡ ἀναμέτρηση μέ τό κοινωνικό κακό (στάση ἀδιαχώριστα ἡθικῆς καί μαρτυρίας) δέν συνιστᾷ στρέβλωση τῆς εὐχαριστιακῆς ἐμπειρίας. Τό ἀντίθετο. Εἶναι ἡ στάση ἀπέναντι στά ἔργα τοῦ διαβόλου πού ἤρθε νά λύσει ὁ Χριστός.³⁹ Δέν θεωρῶ τυχαῖο ὅτι στά θεολογικά μας πράγματα κατὰ τόν τελευταῖο μισόν αἰῶνα ἡ θεώρηση τῆς ἡθικῆς ἔχει μπλέξει σέ παρανοήσεις καί μονισμούς, ὅπως ἔχει μπλέξει καί ἡ θεώρηση τῆς ἱεραποστολῆς. Καί δέν θεωρῶ τυχαῖο ὅτι ἀμφότερες (καί ἡ ἡθική καί ἡ ἱεραποστολή) ἔχουν

³⁹ Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων καί πάσης Ἀλβανίας Ἀναστάσιος, «Διευκρίνιση γιά τήν πρόταση: “Ἡ λειτουργία μετά τῆς Λειτουργίας” (“The liturgy after the Liturgy”) (1975)», στό *Ἱεραποστολή στά ἔχνη τοῦ Χριστοῦ*, Ἀποστολική Διακονία, Ἀθήνα 2007, σ. 129-132.

θεμελιωδώς νά κάνουν μέ τήν πράξη. Στό σημείο αυτό νομίζω λοιπόν ότι τά θεολογικά ρεύματα πού έκλαμβάνουν τή λατρεία ως πηγή τῆς ἠθικῆς ἐμφανίζουν μεταξύ τους μιὰ ἀξιοσημείωτη διαφορά. Στήν ὀπτική πού ἐκπροσωπεῖ ὁ Γιαννουλάτος ἡ σύστοιχη πρὸς τή Θεία Λειτουργία κατοπινὴ πράξη δέν εἶναι μόνο συνέπεια, ἀπορροή, ἀλλὰ κατὰ κάποιον τρόπο καί οὐσιῶδες μέρος τῆς Εὐχαριστίας. Εἶναι, θά λέγαμε, ὅρος γιά τήν ἐγκυρότητά της.⁴⁰ Ἡ μετά τή Θεία Λειτουργία «ὑπαρξιακή [...] μαρτυρία [τοῦ πιστοῦ]», εἶχε πεῖ παρόμοια ὁ Πῶλ Εὐδοκίμωφ, «θά ἀποδείξῃ ἂν ἡ Λειτουργία ἐγινε πραγματικά ἀποδεκτή».⁴¹ Στό ρεῦμα πού ἐκφράζει ὁ Ζηζιούλας ὅμως, ὅτι ἀκολουθεῖ τήν Εὐχαριστία εἶναι μόνο ἓνα παράγωγο, τό ὁποῖο, ἂν λείψει, δέν φαίνεται νά παραβλάπτει τήν Εὐχαριστία – δέν εἶναι οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταυτότητας. Ἡ ἐγκυρότητα ὑπάρχει στήν Εὐχαριστία ἐκ τῆς τελέσεώς της καί ἀνεξάρτητα ἀπό τίς συνέπειές της, ὅσο καλοδεχούμενες καί ἂν εἶναι αὐτές.

Τόσο λοιπόν στόν Περγάμου ὅσο καί στόν Γιανναρᾶ, ἡ Εὐχαριστία εἶναι μόνο πηγή – ὄχι ἐκπήγασμα. Ἀλλά ἐδῶ νομίζω ὅτι ὑπάρχει ἓνα ζήτημα. Ἡ ἀπαίτηση τοῦ Χριστοῦ γιά συνδιαλλαγή μέ τόν ἀδελφό πρὶν ἀπό τήν προσφορά

⁴⁰ Βλ. Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων καί πάσης Ἀλβανίας Ἀναστάσιος, «Εὐχαριστία, διακονία, μαρτυρία σέ ἀλληλοπεριχώρηση», στό Ἱεραποστολή στά ἔχνη τοῦ Χριστοῦ, ὅ.π., σ. 185-194.

⁴¹ Παῦλος Εὐδοκίμωφ, Ἡ προσευχή τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ βυζαντινὴ λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου, μτφρ. Μαρία Παπαζάχου καί Δημήτριος Τζέρπος, Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 1980, σ. 193.

τοῦ δώρου στοῦ θυσιαστήριου, καθὼς καί ἡ δομὴ τῆς Θείας Λειτουργίας, ὅπου ὁ ἀσπασμός τῆς εἰρήνης δίνεται πρὶν ἀπὸ τήν εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς, δείχνουν ὅτι ἡ Εὐχαριστία δέν εἶναι μόνο πηγή, ἀλλὰ καί ἐκπήγασμα ἡ ἴδια. Ἡ ἠθικὴ, ὄχι ὡς αὐτόνομοι κανόνες καλῆς συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ ὡς ἡ νέα στάση ζωῆς τήν ὁποία θέλει ὁ Θεός ἀπὸ τόν ἄνθρωπο, ὡς ὁ ἀναπροσανατολισμός τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τόν Ἄλλον, εἶναι καί προαπαιτούμενο συστατικὸ τῆς Εὐχαριστίας – ὄχι μόνο συνέπειά της. Ἡ Εὐχαριστία ἄλλωστε δέν «προκύπτει»! Δέν πέφτει στή γῆ σάν Καάμπα! Τελεῖται, καί μάλιστα ἀπὸ ἓνα λαὸ ἐξουσιοδοτημένο πρὸς τοῦτο. Κατὰ τήν ταπεινὴ μου ἄποψη, ἡ ἠθικὴ τοῦ χριστιανοῦ δέν ἀπορρέει πρωτογενῶς ἀπὸ τήν Εὐχαριστία, ἀλλὰ αὐτὸ οὐδαμῶς παραπέμπει σέ αὐτόνομη συμπεριφορὰ οὔτε ἀρνεῖται τόν εὐχαριστιακὸ διαποτισμὸ τῆς ζωῆς οὔτε ἀμφισβητεῖ τήν ὑπαρξιακὴ ἀλλοίωση τήν ὁποία ἀπεργάζεται τό μυστήριον. Ἡ ἠθικὴ ἀπορρέει πρῶτα ἀπὸ ὅλα ἀπὸ τή σύναψη τῆς Διαθήκης, δηλαδή ἀπὸ τό συνδυασμὸ ἔργου τοῦ Θεοῦ καί ἀποδοχῆς τοῦ ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου, συνδυασμὸ ἰδρυτικὸ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Πρὸ καιροῦ, προσεγγίζοντας κριτικὰ τὴ θεολογία τοῦ π. Ἀλέξανδρου Σμέμαν εἶχα ὑπογραμμίσαι τὴν ἔννοια τῆς Διαθήκης ὡς τό ἀποφασιστικὸ γεγονός τό ὁποῖο ἀποτελεῖ καί τὴν ἀφετηρία ἀλλὰ καί τό βασικὸ πλαίσιο ὥστε στή συνέχεια νά ἐνεργοῦνται τά ἐκκλησιαστικὰ δρώμενα.⁴² Ὁ πιστὸς καλεῖται ἀδιάκοπα νά τὴν

⁴² Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Ἡ Ἐκκλησία ὡς ἀποστολή. Ἐνα κριτικὸ ξανακοίταγμα τῆς λειτουργικῆς θεολογίας τοῦ π. Ἀλεξάνδρου Σμέμαν», περ. Θεολογία, τχ. 80, 2009, σ. 67-108. Στό μελέτημα αὐτό

προσυπογράφει (νά ανανεώνει τήν ἀποδοχή της καί τήν παραμονή του στό λαό τοῦ Θεοῦ), ὥστε νά μήν πέσει σέ ριτουαλισμό ἢ σέ μαγεία, δηλαδή στήν ἀντίληψη ὅτι ἡ διεκπεραίωση τελετῶν ἔχει ἰσχὺ καθ' ἑαυτήν καί ἐρήμην τῆς καρδιάς τῶν τελούντων. Ἀκριβῶς χάριν αὐτοῦ, δηλαδή χάριν τῆς ἀδιάκοπης ἐπιβεβαίωσης τῆς Διαθήκης, στή Θεία Λειτουργία ἡ προσωπική ὁμολογία πίστεως (ἡ ἀπαγγελία τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως) προηγεῖται τῆς Ἀναφοῆς. Στήν ὀπτική τῆς Διαθήκης, χριστιανός εἶναι αὐτός πού ὁλόκαρδα προσυπογράφει τή Διαθήκη τοῦ Θεοῦ μέ τό λαό του καί, μέσα ἀπό τήν προσωπική εὐθύνη καί διακινδύνευση, πασχίζει νά ἀνταποκριθεῖ σέ αὐτό πού τοῦ ζητάει αὐτός τόν ὁποῖον ἀναγνωρίζει ὡς Κύριό του. Ἡ σύναψη τῆς Διαθήκης εἶναι αὐτό πού κάνει μπορετή τήν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας, αὐτό πού ὀρίζει τοὺς ἐξουσιοδοτημένους γιά τήν τέλεσή της καί, ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια, ἡ Εὐχαριστία, ἡ καρδιά τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος, εἶναι ἐκπήγασμα. Τό Ἅγιο Πνεῦμα, πού συγκροτεῖ τήν Ἐκκλησία, φυσικά καί δρᾷ στήν κορυφαία ὥρα τῆς Ἀναφοῆς, ἀλλά δρᾷ καί πρὶν ἀπό αὐτήν, καί δὴ σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν προσυπογραφή τῆς Διαθήκης. Οὐδεὶς δύναται εἰπεῖν Κύριος Ἰησοῦς εἰ μὴ ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ (1 Κορ 12:3).

Ὁ Ζηζιούλας ὑπογραμμίζει, πολύ σωστά, ὅτι

οἱ ρίζες τῆς Εὐχαριστίας βρίσκονται ἱστορικά, ὄχι μόνον στόν Μυστικό Δεῖπνο, ἀλλά καί στίς ἐμφανίσεις τοῦ

ἐντοπίζω στοιχεῖα τοῦ Σμέμαν τά ὁποῖα ἀποτρέπουν ἀπό τόν εὐχαριστιομισμό στόν ὁποῖο ὁδηγεῖ ἡ θεώρηση τῆς Εὐχαριστίας ὡς πηγῆς καί μόνο, στοιχεῖα πού δέν ἔχουν προσέξει ὁρισμένοι συνεχιστές του.

Χριστοῦ κατά τήν τεσσαρακονθήμερη περίοδο μετὰ τήν Ἀνάστασι.⁴³

Μία ἀπό αὐτές τίς ἐμφανίσεις εἶναι, ὡς γνωστόν, ἡ ὁδοιπορία πρὸς Ἐμμαούς. Αὐτό πού τονίζεται συνήθως στά σύγχρονα μελετήματα εὐχαριστιακῆς θεολογίας εἶναι ὅτι ὁ Χριστός ἀναγνωρίστηκε/φανερώθηκε κατά τήν κλάση τοῦ ἄρτου. Ἡ ματιά δηλαδή πέφτει μόνο στήν τέλεση τοῦ εὐχαριστιακοῦ δεῖπνου. Αὐτό πού, νομίζω, δέν προσέχουμε εἶναι ὅτι τό εὐχαριστιακό δεῖπνο πραγματοποιήθηκε μέσα στό πλαίσιο μιᾶς φιλο-ξενίας. Οἱ μαθητές, λέει ὁ Λουκάς, πίεσαν τόν ἄγνωστό τους ξένο νά μείνει μαζί τους, καθῶς ἡ μέρα ἔπεφτε (Λκ 24:28-29). Μοῦ φαίνεται σάν ὁ Λουκάς νά συμπληρώνει τήν παραβολή τοῦ καλοῦ Σαμαρείτη, ὥστε νά φανεῖ ὅτι τό μυστήριο τοῦ ἀδελφοῦ ἐνεργεῖται μυστήρια καί πολύτροπα. Στήν ὁδοιπορία πρὸς Ἐμμαούς «πλησίον» δέν γίνεται αὐτός πού μεταβαίνει στόν ἀκίνητοποιημένο ξένο, ἀλλά αὐτοὶ πού δεξιώνονται τόν ἀπομακρυνόμενο ξένο, ὁ ὁποῖος, μιᾶς καί ἦταν ξένος καί ὄχι δικός τους, ἀποχωρεῖ ἀπό τή συμπτωματική παρέα τους γιά νά συνεχίσει τόν δικό του δρόμο. Στήν πραγματικότητα ὁ Χριστός ὑπέβαλε τοὺς μαθητές σέ δοκιμασία. Προσεποιεῖτο πορρώτερον πορεύεσθαι. Οἱ μαθητές πέρασαν τή δοκιμασία καί μόρ-εσαν νά ζήσουν τήν Εὐχαριστία, ἐπειδὴ προηγουμένως μετέτρεψαν τή συμπτωματική συνοδοιπορία σέ ἡθελημένη συνύπαρξη. Τά ὑλικά τῆς Εὐχαριστίας ἦταν πλέον ἐκεῖ: τό ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους καί τό ψωμί, μαζί.

⁴³ Μητροπολίτης Περγᾶμου Ἰωάννης, *Εὐχαριστίας ἐξεμπλᾶριον*, Εὐεργέτις, Μέγαρο 2006, σ. 159.

Ἀλλά ἡ εὐρυχωρία τοῦ Θεοῦ ἀνοίγει ἀκόμη περισσότερο τοὺς ὀρίζοντες τοῦ μυστηρίου. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἐπαναλάβω μιά ἀλλοτινὴ ἐπισήμανσή μου. Παρόλο πού σήμερα κατὰ κόρον τονίζεται ἀπὸ τὸν Περγάμου καὶ γενικά ἀπὸ τοὺς θιασῶτες τῆς εὐχαριστιακῆς θεολογίας ἡ Εὐχαριστία ὡς τὸ σημεῖον τῆς Βασιλείας, καὶ παρόλο πού πρὸς ἐπίρρωσιν αὐτοῦ ἐπαναλαμβάνεται κατὰ κόρον ἡ περὶ φῆμη φράση τοῦ Νικολάου Καβάσιλα ὅτι «ἡ Ἐκκλησία σημαίνεται ἐν τοῖς μυστηρίοις», ἔχει ἀποσιωπηθεῖ (ἢ δὲν ἔχει παρατηρηθεῖ) ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Καβάσιλας ἀναφέρει καὶ κάτι ἄλλο ὡς σημεῖον τῆς Βασιλείας: τὴν ἀγαπητικὴν πράξιν, τὴν φιλανθρωπία, τὴν ἔμπρακτον ἀλληλεγγύην πρὸς τοὺς ἀναγκασμένους. Στὴν ὀπτική πού ἐκφράζει ὁ Καβάσιλας ἡ φιλάδελφη πράξις δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐνδοϊστορικό μέγεθος πού προώρится νὰ ἀπαλειφθεῖ στὰ Ἐσχατα, ἀλλὰ εἶναι φανέρωσις τῆς ἐσχατολογικῆς, αἰώνιας πραγματικότητος τῆς ἀγάπης. Μιλώντας γιὰ τὴν ἐσχατολογικὴ Βασιλεία ὁ Καβάσιλας δὲν παρουσιάζει τὸν Χριστὸ μόνον ὡς προεστώτα τῆς εὐχαριστιακῆς σύναξης, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐσχατολογικὸ διάκονο τῶν συνδαιτυμόνων.⁴⁴ Καμιὰ ἀπὸ τίς δύο εἰκόνες δὲν χρειάζεται νὰ αὐτονομηθεῖ οὔτε νὰ ἔρθῃ σὲ ἀντιδικία μὲ τὴν ἄλλη. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία ἄλλωστε γέμει παρόμοιων μαρτυριῶν. Στὸν ἅγιον Ἰωάννη Χρυσόστομο λ.χ. συναντᾶμε μίαν ἀπὸ τίς ριζικότερες κατεδαφίσεις τοῦ λατρευτικοῦ μονισμοῦ. Ὑπάρχει, λέει, κάποιο θυσιαστήριον,

⁴⁴ Βλ. σχετικὰ Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Οἱ εἰκόνες τῆς Βασιλείας. Κάποια ἀθέατα τοῦ Καβάσιλα καὶ κάποιοι πειρασμοὶ τῆς Εὐχαριστιακῆς μας θεολογίας», περ. Σύναξις, τχ. 114, 2010, σ. 13-21.

δηλαδή κάποια ἁγία τράπεζα, πού τὴν ἔχει οἰκοδομήσει ὁ ἴδιος ὁ Θεός. Βρίσκεται παντοῦ, στίς ἀγορές καὶ στοὺς δρόμους, καὶ ἐκεῖ ἱερουργεῖ κάθε πιστός. Εἶναι οἱ φτωχοί. Οἱ φτωχοὶ πού ἀποτελοῦν θυσιαστήριον φρικωδέστερο ὅχι μόνον ἀπὸ τὰ θυσιαστήρια τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα τῶν χριστιανικῶν ναῶν. Οἱ λίθινες ἅγιες τράπεζες τῶν ναῶν, καταλήγει ὁ Χρυσόστομος, ἀγιάζονται ἀπὸ τὴν Εὐχαριστία πού τίθεται πάνω τους. Αὐτές ὅμως οἱ ἅγιες τράπεζες (οἱ φτωχοὶ) εἶναι καθ' ἑαυτές ἀγιασμένες, ἐπειδὴ εἰκονίζουν τὸν ἴδιο τὸν Χριστό.⁴⁵

Τὰ ζητήματα πάντως πού ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴν θεώρηση τῆς λατρείας μονάχα ὡς πηγῆς ἡδῆ συζητιοῦνται, ἀπὸ διάφορες σκοπιές. Τὸ 1985 ὁ π. Στάνλεϋ Χάρακας ἐπεσήμεινε:

Στὴν Ὁρθόδοξη θεολογία σήμερα τελοῦμε ὑπὸ τὴν πανίσχυρην ἐπίδραση τῆς Λειτουργίας καὶ τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας στὴ θεολογία, ἡ ὁποία τείνει νὰ ἀποδυναμώσῃ τὸ ρόλο τοῦ ἡθικοῦ προβληματισμοῦ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἡθικὴ ζωὴ στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῆς ἐννόησης τοῦ τί σημαίνει νὰ εἶσαι Ὁρθόδοξος. Γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία αὐτὸ εἶναι λάθος, ὅπως θὰ ἦταν ἐπίσης λάθος νὰ ὀρίσουμε τὴν Ὁρθοδοξία ἀποκλειστικά μὲ ἡθικούς ὅρους.⁴⁶

Παρόμοια, ὁ Ἀρμενοαμερικανὸς Ὁρθόδοξος μελετητῆς τῆς ἡθικῆς Βίγκεν Γκουρογιάν (Vigen Guroian) (ὁ ὁποῖος μάλιστα ὀρίζει τὴν λατρεία ὡς ἡθικὴ) διευκρινίζει, ἐπικα-

⁴⁵ Ἰωάννης Χρυσόστομος, «Ὑπόμνημα εἰς τὴν Β' πρὸς Κορινθίους», 2, PG 539-540.

⁴⁶ S. Harakas, *Transfigured Life*, ὁ.π., σ. 4.

λούμενος και τόν Σμέμαν, ότι η πίστη είναι η πηγή της λατρείας, αλλά ταυτόχρονα χρειάζεται τη λατρεία για την αυτοκατανόησή της και την αποτύπωσή της σε αγαπητικές πράξεις. Αντίθετα προς τη διαδεδομένη φόρμουλα ότι η *lex orandi* (ο κανόνας της λατρείας) ορίζει τη *legem credendi* (τόν κανόνα της πίστης), στην πραγματικότητα η *lex orandi*, η *lex credendi* και η *lex bene operandi* (ο κανόνας της ορθοπραξίας) δεν ιεραρχούνται, αλλά τελούν σε αλληλεπίδραση.⁴⁷

Έδω θα ήθελα να αναδείξω μία ολιγόλογη αποστροφή, η οποία έχει εξαιρετικό βάρος. Κάποτε ο καθηγητής Θανάσης Βλέτσης ζήτησε να προσεχτεί το συγκλονιστικό τελείωμα της Μυσταγωγίας του αγίου Μάξιμου του Όμολογητή, με το οποίο ο άγιος φέρνει στο προσκήνιο το ευαγγελικό κείμενο της έσχατης κρίσης και της αλληλεγγύης (Μτ 25:31-46), μιλώντας, κατά κάποιον τρόπο, για τη «λειτουργία μετά τη Λειτουργία». Αυτό όμως ο Βλέτσης δεν το διαβάσει απλώς υπό το πρίσμα του τί παράγει η Θεία Λειτουργία, αλλά υπό το πρίσμα του τί θα καταντήσει η Θεία Λειτουργία δίχως την αλληλεγγυα πράξη. «Τουλάχιστο, με βάση το κείμενο αυτό», κατέληξε, «ο λόγος θα έπρεπε να γίνεται όχι για μία “έκκλησιοποίηση της ήθικης”, αλλά για μία “ήθικοποίηση της έκκλησιολογίας”».⁴⁸ Πράγματι, οι προσεκτικοί μελετητές

⁴⁷ Vigen Guroian, «Seeing Worship as Ethics. An Orthodox Perspective», *The Journal of Religious Ethics*, τχ. 13.2, 1985, σ. 333.

⁴⁸ Θ[ανάσης] Βλέτσης, παρέμβαση σε συζήτηση, *Αναταράξεις στη μεταπολεμική θεολογία*, έ.π., σ. 347.

του Μάξιμου θα έχουν προσέξει το σχετικό σχόλιο του π. Δημήτριου Στανιλοάε:

Γιά να δείξει ότι οι εξηγήσεις του δεν προτρέπουν στο κλείσιμο των ανθρώπων μέσα στη μοναχική θεωρία του Θεού, ο άγιος Μάξιμος τελειώνει το έργο του μ' ένα εγκώμιο, αφιερωμένο στην ευσπλαχνία και την αγάπη προς τους ανθρώπους. Θέτει αυτές τις αρετές, όπως και στα άλλα έργα του, πάνω από καθετί.⁴⁹

Και όμως, συχνά, διαβάζοντας κανείς μελετήματα για τον Μάξιμο, αποκομίζει την εντύπωση ότι ο άγιος εκθέτει μία τεχνική ένωσης του ανθρώπου με τον Χριστό και έπεξεργασίας του ανθρωπίνου υποκειμένου προς τουτό, δίχως όμως μέσα σε αυτή τη διαδικασία να διακρίνεται τό τόσο καταλυτικό, στην πραγματικότητα, πρόσωπο του άλλου.

Παραλλήλιστα προηγουμένως τις ταλαιπωρίες της ήθικης με τις ταλαιπωρίες της ιεραποστολής, και συνέδεσα άμφοτερες με την καχυποψία προς την πράξη. Άλλη μία διασταύρωσή τους βρίσκουμε άκριβώς έδω: στο μυστήριο του άδελφού. Η ήθική στάση δεν περιλαμβάνει μόνο την αλληλεγγύη υπό την έννοια της προσφοράς υλικών αγαθών, αλλά και την προσφορά παρουσίας στη μοναξιά ή τον ευαγγελισμό, την προσφορά νοήματος ζωής.

Ου μόνον διά μεταδόσεως χρημάτων ή διάθεσις της αγάπης γνωρίζεται, αλλά πολλώ μάλλον διά μεταδόσεως λόγου Θεού και σωματικής διακονίας.

⁴⁹ Πρωτοπρεσβ. Δημήτριος Στανιλοάε, σχόλια στο Μυσταγωγία του αγίου Μάξιμου του Όμολογητού, μτφρ. Ίγνάτιος Σακαλής, Άποστολική Διακονία, Άθήνα 1973, σ. 48.

Δέν είναι λόγια «μισσιονάριου» ἢ «ἀκτιβιστῆ», ἀλλὰ τοῦ συγγραφέα τῆς *Μυσταγωγίας*.⁵⁰ Τά ἔσχατα ὁδοποιοῦνται μέ τήν πράξη καί δὴ μέ τή στάση ἀπέναντι στόν ἄλλον. Εἶναι χαρακτηριστικές στό προκείμενο οἱ παρατηρήσεις τῶν βιβλικῶν γιά τή διαφορά χρόνων μέ τούς ὁποίους δηλώνεται στά εὐαγγέλια ἢ ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου παροχή συγγνώμης κατὰ τήν Κυριακή προσευχή. Ὁ ἀρχαιότερος Ματθαῖος χρησιμοποιεῖ ἀόριστο (ὡς καί ἡμεῖς ἀφήκαμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν – 6:12), ἐνῶ ὁ μεταγενέστερος Λουκᾶς ἐνεστώτα (καί γάρ αὐτοὶ ἀφίμεν παντὶ ὀφείλοντι ἡμῖν – 11:4). Φαίνεται ὅτι ὁ Λουκᾶς (καί στή συνέχεια ἡ λειτουργική παράδοση) υἱοθέτησε τόν ἐνεστώτα, γιά νά ἀποφύγει ὁ ἐλληνικός κόσμος τήν παρεξήγηση (ἀπό τήν ὁποία δέν κινδύνευαν οἱ Σημίτες ἀποδέκτες τοῦ Ματθαίου) ὅτι τάχα ζητεῖται ἀπό τόν Κύριο (τόν Θεό) νά μιμηθεῖ τόν δούλο του (τόν ἄνθρωπο). Τό νόημα τῆς φράσης, σέ κάθε περίπτωση, δέν εἶναι ὅτι τίθεται προϋπόθεση ἢ δέσμευση στή δράση τοῦ Θεοῦ, ἀλλά ὅτι ἡ ὑπό τοῦ ἀνθρώπου συγχώρεση τοῦ συνανθρώπου εἶναι προϋπόθεση ὥστε ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος νά δυνηθεῖ νά ἀπευθύνει στόν Θεό τό αἷτημα γιά δική του συγχώρεση.⁵¹

Ὁ Ζηζιούλας ἐπισημαίνει μέ ὑπέροχη διαύγεια ὅτι τόσο ἡ Κόλαση, ὅσο καί ἡ μέθεξη στόν Θεό, σχετίζονται «μέ τήν ἐλεύθερη ἐπιλογή [...] ἤδη ἀπό τή ζωὴ αὐτή», καί

⁵⁰ Μάξιμος Ὁμολογητής, *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης*, Πρώτη ἑκατοντάς, ΚΣΤ', PG 90,965C.

⁵¹ Βλ. Δημήτριος Κοραβός, *Ἡ Κυριακή προσευχή. Φιλολογική ιστορικο-θεολογική καὶ ἐρμηνευτική μελέτη*, Ἀθήνα 1979, σ. 221-227.

μάλιστα μέ τήν ἀπόρριψη ἢ τήν ἀγάπηση τοῦ ἄλλου. «Ἡ φορά [...] τῆς βούλησης εἴτε πρὸς τόν Θεό, εἴτε ἐναντίον τῆς θελήσεώς Του, ἀρχίζει καί ὀριστικοποιεῖται στή ζωὴ αὐτή».⁵² Τήν ἐπιλογή πού ἔχει νά κάνει ὁ ἄνθρωπος τήν ὀνομάζει ὄντολογική (ἐπιλογή τοῦ ἀληθῶς ὄντως ἢ, ἀντιθέτως, τοῦ μὴ ὄντος) καί τήν ἀντιδιαστέλλει ρητά ἀπό τήν ἠθική. Ἐχω τήν ἐντύπωση ὅτι αὐτὴ τήν ἀντιδιαστολή τήν κάνει ἐπειδὴ, ὅπως προεῖπα, ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τήν ἠθική μόνο ὡς ἀνθρωπομονιστική συμπεριφορά ἄσχετη πρὸς τήν ὑπαρξιακή μεταμόρφωση. Ἀλλὰ γιατί αὐτά τά δύο (τό ὄντολογικὸ καί τό ἠθικὸ) νά ἀντιδιαστέλλονται; Δέν ἀφοροῦν, ἄραγε, τό ἴδιο πράγμα, ὑπὸ τήν ἐννοία ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἠθικῆς τάξεως ἀποφάσεις τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ὁποῖες τόν ἀνοίγουν ἢ τόν κλείνουν ἀπέναντι στήν πηγὴ τῆς ζωῆς, ἀπὸ τήν ὁποία καί μόνο χαρίζεται τό ἀληθῶς εἶναι;

Ὅλα αὐτά βεβαίως ἀφοροῦν πολὺ καί μιὰ ἰδιαίτερη παράμετρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ἔχει ἱκανὴ ἀπήχηση στή ζωὴ τῶν πιστῶν λόγῳ τῆς αἵγλης τοῦ μοναχισμοῦ. Εἶναι ἡ πλαισίωση τῆς μυστηριακῆς ζωῆς ἀπὸ τήν ἄσκηση καί τήν κάθαρση. Ὡς γνωστόν, στίς μέρες μας συχνά ἡ Εὐχαριστία καί ἡ ἄσκηση τίθενται σέ διελκυστίνδα, ὑπὸ τὴ μορφὴ τῆς ἀντιδικίας ἐσχατολογικῆς καί θεραπευτικῆς προοπτικῆς, ἀντίστοιχα. Φρονῶ ὥστόσο ὅτι ὑφέρπει ἓνα πρόβλημα καί στοὺς δύο πόλους,

⁵² Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης, «Ἐσχατολογία καί ὑπαρξη. Μία ὄντολογικὴ προσέγγιση στό πρόβλημα τῶν ἐσχάτων», περ. *Σύναξη*, τχ. 121, 2012, σ. 65.

ακόμα, μερικές φορές, και στή σύνθεσή τους. Όχι μόνο ή έννοηση τῆς Εὐχαριστίας ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τρόπο ζωῆς (έννοηση τὴν ὁποία ὁ Ρωμανίδης ἔχει ἀποκαλέσει «εὐχαριστιακὴ εἰδωλολατρία»⁵³), ἀλλὰ καὶ ἡ ἄσκηση (τὴν ὁποία ὁ Ρωμανίδης θεωρεῖ ὡς τὴν ἡθικὴ τῆς Ἐκκλησίας⁵⁴) συχνά νοεῖται ἐρήμην ἢ ἐν ἐκλείψει τοῦ μυστηρίου τοῦ ἀδελφοῦ. Ἀλλὰ σέ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν ἄσκηση προκύπτει μιά περίεργη συστροφή τοῦ ὑποκειμένου στὸν ἑαυτό του, ὅχι μὲν σὰν τίς θρησκευτικὲς τῆς αὐτοβελτίωσης πού δέν χρειάζονται ἕναν δρώντα θεό, ἀλλὰ ὡς μιά μέθοδος πού χρειάζεται τὸν Θεό γιὰ μιά ἀτομικὴ ἑτεροβελτίωση. Σέ πλῆθος κειμένων γιὰ τὴν ὁδοιπορία πρὸς τὴν θέωση, ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν ἄλλον εἴτε ἀπουσιάζει εἴτε σχολιάζεται

⁵³ «Ὁ Ἅγιος Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος καταδικάζει τὴν εὐχαριστιακὴν εἰδωλολατρίαν καὶ ἐκκλησιολογίαν τῆς ἐποχῆς του. Ὅρισμένοι Ὁρθόδοξοι ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ μυστηριακὴ ἔνωσις μὲ τὸν Χριστὸν γίνεται μόνον μέσῳ τῆς Θείας εὐχαριστίας χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη ὁ κοινῶν νὰ εὑρίσκεται στὴν κατάστασιν τοῦ φωτισμοῦ ἢ τουλάχιστον τῆς καθάρσεως», Ἰωάννης Ρωμανίδης, «Ὁρθόδοξος καὶ Βατικάνιος συμφωνία περὶ Οὐντισμοῦ. Μπαλαμάντ, Λίβανος Ἰούνιος 1993», *Καιρὸς, Τόμος τιμητικὸς στὸν ὁμότιμο καθηγητὴ Δαμιανὸ Ἀθ. Δόικο*, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, Τμῆμα Θεολογίας, τόμ. 5, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 275.

⁵⁴ «Σήμερα ταυτίζονται τὸ βίωμα τῆς θεολογίας μὲ τὴν ἡθικὴ. Ναι, ἀλλὰ ἡ θεολογία δέν εἶναι ἡθικὴ. Τό βίωμα τῆς θεολογίας εἶναι ἡ νοερά προσευχὴ καὶ ἡ θέωση, ὅχι ἡ ἡθικὴ. Γιατί ἡ ὀρθόδοξη θεολογία δέν ἔχει ἡθικὴ, ἔχει ἀσκητικὴ», Ἰωάννης Ρωμανίδης, σὺν Μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἀγ. Βλασίου Ἱερόθεος, *Ἐμπειρικὴ δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τίς προφορικές παραδόσεις τοῦ π. Ἰωάννου Ρωμανίδου*, Ἰ. Μονὴ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου, τόμ. Α', Λιβαδεῖα 2010, σ. 143.

ὡς κίνδυνος ἀποπροσανατολισμοῦ εἴτε μνημονεύεται ἐν παρόδῳ (ὥστε νὰ μὴν κατηγορηθεῖ ὁ συντάκτης ὅτι τὴν παρέλειψε), σέ κάθε περίπτωσι ὅμως ἡ φιλάδελφη ἀγάπη δέν προβάλλει ὡς ὁ πρωτεύων καὶ ἀπαράβατος ὅρος τῆς σωτηρίας, λές καὶ δέν γράφτηκαν ποτέ τὰ *Μτ* 22:37-40 καὶ 1 *Κορ* 13. Ἄλλοτε ἡ πρὸς τὸν συνάνθρωπο ἀγάπη παρουσιάζεται μόνο ὡς ἀπορροή τῆς πρὸς τὸν Θεὸ ἀγάπης (περίπου ἀντίστοιχα πρὸς τὴν έννοηση τῆς πράξης ὡς ἐκπηγάσματος καὶ μόνο τῆς Εὐχαριστίας). Ὁ ἄνθρωπος λ.χ., κατὰ τὸν Ρωμανίδη, πρῶτα θά θεραπευτεῖ καὶ μετὰ θά θεραπεύσει – θά ὁδηγήσει ἄλλους.

Αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ θεραπεία, ὅταν περατωθῇ, δημιουργεῖ αὐτομάτως κοινωνικὸ ἄνθρωπο, δηλαδή ὑγιή ψυχικὰ ἄνθρωπο, πού εἶναι ἔτοιμος νὰ δράσῃ κοινωνικά σέ ὅλους τοὺς τομεῖς.⁵⁵

Ἔτσι ὅμως παραβλέπεται ὅτι ὁ ὅλος ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆτες κρέμανται ἐν δυσὶν ἐντολαῖς – ὅχι ἐν μιᾷ. Παραβλέπεται ἡ καυστικότητα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἰωάννης βεβαιώνει ὅτι, ἐάν τις εἴπῃ ὅτι ἀγαπῶ τὸν θεὸν καὶ τὸν ἀδελφόν αὐτοῦ μισῇ, ψεύστης ἐστίν· ὁ γὰρ μὴ ἀγαπῶν τὸν ἀδελφόν αὐτοῦ ὃν ἐώρακεν, τὸν θεὸν ὃν οὐχ ἐώρακεν οὐ δύναται ἀγαπᾶν (1 *Ιω* 4:20). Πράγμα πού ἀναδιατύπωσε ὁ ἅγιος Ἰωάννης Σιναΐτης, λέγοντας «ὁ ἀγαπῶν τὸν Κύριον, τὸν ἀδελφόν αὐτοῦ προηγάπησεν. Ἀπόδειξις γάρ τοῦ προτέρου τὸ δεύτερον».⁵⁶ «Ἐκεῖνο πού ἀπομακρύνει τὸν

⁵⁵ Πρωτοπρεσβ. Ἰωάννης Σ. Ρωμανίδης, *Πατερικὴ θεολογία*, ἐπιμ. μοναχὸς Δαμασκηνὸς Ἀγιορείτης, Παρακαταθήκη, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 32.

⁵⁶ Ἰωάννης, *Κλίμαξ*, PG 88,1157C. Τὴν ἀλληγοτροφοδοσία τῶν δύο

άνθρωπο από τόν Θεό και τόν κάνει ανάξιο τῆς χάριτός του», ἀνακεφαλαιώνει ὁ Γεώργιος Μαντζαρίδης, «εἶναι ἡ ἔλλειψη τῆς ἀγάπης».⁵⁷ Δεῖγμα τῶν μονομερειῶν πού συχνά ἐπικρατοῦν εἶναι καί ἡ ἐκτόξευση τοῦ ἀφορισμοῦ ὅτι ἡ κοινωνική δράση χαρακτηρίζει τόν ξεστρατισμένο δυτικό μοναχισμό καί ἐπ' οὐδενί τόν ἀνατολικό, ἀφορισμοῦ πού παραθεωρεῖ τήν ἀπλή καί ἱστορική ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐκ μέρους τοῦ μοναχοῦ ἐμπρακτὴ ἀγάπη ἢ ἀγαπητικὴ πράξη βρίσκεται στά ἔγκατα τῆς παράδοσής μας, ὄχι φυσικά, ὡς πράξη αὐτόνομη καί αὐτοδικαιωτική, ἀλλὰ ὡς προφητικὴ πράξη, πού κομίζει στήν ἱστορία τό φῶς τῆς Βασιλείας.⁵⁸

Στά θεολογικά ρεύματα στά ὁποῖα ἡ ἐσχατολογία γονιμοποιεῖ τήν ἱστορικότητα καί ἀποτρέπει ἀπό τούς πειρασμούς τοῦ ριτουαλισμοῦ, διακρίνεται σίγουρα τό βιβλικό. Ἐδῶ βλέπουμε τήν ἡθικὴ στάση νά ἀποτελεῖ μεδούλι τοῦ

ἀγαπῶν τονίζει καί ὁ Ἀββάς Δωρόθεος. Βλ. Ἀθανάσιος Ν. Παπαθανασίου, «Πορευόμενοι καί συμπορευόμενοι. Ἱεραποστολικό σχόλιο σέ ἓνα Πατρικὸ σκαρίφημα», στό *Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς τόν μητροπολίτην Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ Γεώργιον*, Ἀθήνα 1996, σ. 437-454.

⁵⁷ Γεώργιος Ι. Μαντζαρίδης, *Χριστιανικὴ ἠθικὴ*, Β', Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 162. Ἡ ἔμφαση δική μου.

⁵⁸ Συντριπτικὰ χαρακτηριστικὸ τό ἔργο τοῦ Ἀνδρέα Ἰω. Φυτράκη *Οἱ μοναχοὶ ὡς κοινωνικοὶ διδάσκαλοι καί ἐργάται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ*, Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 1950. Βλ. καί τὴ διεισδυτικὴ μελέτη τοῦ Dimitrios Moschos *Eschatologie im ägyptischen Mönchtum. Die Rolle christlicher eschatologischer Denkvarianten in der Geschichte des frühen ägyptischen Mönchtums und seiner sozialen Funktion*, Mohr Siebeck, Τυβίγγη 2010. Ὁ ἀναγνώστης θά ἔχει προσέξει ὅτι ἐπανελημμένα μιλῶ γιὰ ἀγαπητικὴ ἀλληλεγγύη, ἀγαπητικὴ πράξη κ.ο.κ. Ἐπιθυμῶ ἔτσι νά παραπέμψω στὸν παῦλειο ὕμνο τῆς ἀγάπης, ὅπου καί ἡ δίχως ἀγάπη ἀλληλεγγύη καί ἡ δίχως ἀγάπη θεοφία ἀποδεικνύονται σκύβαλα.

χριστιανισμοῦ, ἀκριβῶς ὡς σύνταξη μέ τό ἀπελευθερωτικὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ. Ἐνδεικτικὰ καί ἐμβληματικὰ ἀναφέρω μόνο μιά φράση τοῦ πατριάρχου τῶν Ἑλλήνων βιβλικῶν Σάββα Ἀγουρίδη, ἀπὸ τόν σχολιασμό τῆς Ἐπὶ τοῦ Ὁρους ὁμιλίας: «Ὁ Χριστιανισμός εἶναι ἀπελευθέρωση ἀπὸ τῆ δουλεία καί τὴν καταπίεση, μέ σκοπὸ τὴ νέα δημιουργία μέσα στήν ἱστορία».⁵⁹ Τό κακὸ ἀναγνωρίζεται σέ κάθε ἐπίπεδο: κοινωνικό, προσωπικό, πολιτικό, πράγμα πολὺ δύσκολο σέ ἄλλα θεολογικά ρεύματα. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε στὸν βιβλικὸ χῶρο οἰκολογικά μελετήματα ἐμφανίστηκαν νωρὶς – ἤδη ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1970.⁶⁰ Ἀλλὰ δέν μπορῶ πλέον νά μακρύνω τό λόγο. Προσθέτω μόνο ὅτι, μέ παρόμοιο ἴσως τρόπο, τὴ σημασία τῆς πράξης, δίχως νά τὴ βλέπει σέ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τό δόγμα καί τό μυστήριό,

⁵⁹ Σάββας Ἀγουρίδης, *Ἡ ἐπὶ τοῦ Ὁρους ὁμιλία τοῦ Ἰησοῦ*, Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2010, σ. 198. Βλ. παρόμοια καί ἐνδεικτικά: Πέτρος Β. Βασιλειάδης, *Χάρις, κοινωνία, διακονία* (Β' Κορ. 8-9), Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1985, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη καί ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ἀνισοκατανομῆς τῶν ἀγαθῶν ἐπέχει θέση λατρείας πρὸς τὸν Θεό· Μιλτιάδης Κωνσταντίνου, *Ὁ προφήτης τῆς δικαιοσύνης. Ἑρμηνευτικὴ ἀνάλυση προφητειῶν ἀπὸ τό βιβλίον τοῦ Ἀμώς*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999· Κωνσταντίνος Σπ. Βλάχος, *Τὸ Σάββατον ὡς ἔκφρασις τῶν ἀνθρωπιστικῶν κατευθύνσεων τῆς Π. Διαθήκης*, Ἀθήνα 1981.

⁶⁰ Βλ. τὰ ἔργα τοῦ Ἡλία Οἰκονόμου *Θεολογικὴ θεμελίωσις τῶν προβλημάτων τοῦ περιβάλλοντος*, Ἀθήνα 1973, *Ὁρθοδοξία καί οἰκολογία*, Ἀθήνα 1989, καί *Θεολογικὴ οἰκολογία*, Ἀθήνα 1994. Ἐπίσης Μιλτιάδης Κωνσταντίνου, «Βιβλικές προϋποθέσεις ἀντιμετώπισης τοῦ οἰκολογικοῦ προβλήματος», στό *Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Διατμηματικὸ Συμπόσιον "Ὁρθοδοξία καί Φυσικὸ περιβάλλον"*, Πρακτικὰ Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 113-119.

τήν ανέδειξε στο χώρο της συστηματικής θεολογίας ο π. Δημήτριος Στανιλοάε. Τήν πράξη του ανθρώπου, και δη τήν αλληλεγγύη, ο Στανιλοάε τη συνδέει με τήν πορεία του ανθρώπου και του κόσμου προς τήν πραγμάτωσή του – προς τήν ανταπόκρισή του στη θεοείδειά του.⁶¹ Δεν είναι τυχαίο ότι ο Στανιλοάε βρέθηκε πολύ κοντά στον Γιούργκεν Μόλτμαν και κατά κάποιον τρόπο μπόλιασε τη «θεολογία της ελπίδας».⁶²

Δ. Δύο έσχατα ζητήματα

α. Ἡ ἐπίκληση τοῦ δόγματος ὡς τροφοδότη τοῦ τρόπου ζωῆς εἶναι σπουδαία καί ἀπαραίτητη. Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει ὅτι αὐτόματα καί ἀναπόδραστα παράγεται ἓνα καί μόνο συμπέρασμα. Ἡ ἐπίκληση τοῦ δόγματος συνοδεύεται πάντα (εἴτε τό παραδεχόμεστε εἴτε ὄχι) ἀπό τόν τρόπο ἀνάγνωσης τοῦ δόγματος, δηλαδή ἀπό τήν ἐρμηνεία του. Μία ὀρισμένη ἀνάγνωση, λ.χ., τῆς τριαδολογίας, ἡ ὁποία τονίζει τήν ἀλληλοπεριχώρηση τῶν προσώπων, ἀπολήγει σέ κοινωνική, συνοδική στάση, ἐνῶ ἄλλη ἀνάγνωση τοῦ ἰδίου δόγματος, ἡ ὁποία τονίζει τή «μοναρχία τοῦ Πατρὸς» ἐκβάλλει σέ ἱεραρχικές, πυραμιδωτές ἀντιλήψεις. Ἀμφότερες οἱ ἀναγνώσεις μπορεῖ νά ἔχουν προεκτάσεις ὄχι μόνο

⁶¹ Δημήτριος Στανιλοάε, *Θεολογία καί Ἐκκλησία*, μτφρ. Νίκος Τσιρώνης, ἐκδ. Τῆνος, Ἀθήνα 1989, σ. 108, 196 κ.έ.

⁶² Βλ. Eugen Matei, *The Practice of Community in Social Trinitarianism. A Theological Evaluation with Reference to Dumitru Stăniloae and Jürgen Moltmann*, Fuller Theological Seminary, School of Theology, Πασαντένα 2004.

πάνω στόν τρόπο λειτουργίας τῆς Ἐκκλησίας (ἐμφαση στή συλλειτουργία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος ἢ ὑπερέξαρση τοῦ ρόλου τοῦ ἐπισκόπου), ἀλλά καί σέ πολιτικές προτιμήσεις περισσότερο φιλοδημοκρατικές ἢ περισσότερο φιλομοναρχικές.

β. Πολλοί δέν διστάζουν νά ἀναγνωρίσουν ὅτι ἄνθρωποι ἐκτός Ἐκκλησίας μπορεῖ μέν νά εἶναι ἠθικότεροι ἀπό πολλούς χριστιανούς, ὄχι ὅμως μεταμορφούμενες ὑπάρξεις (κατά τήν εὐχαριστιοκεντρική ὀπτική ἐπειδή δέν μετέχουν στήν ὄντολογική μεταποίηση πού ἀπεργάζεται ἡ Εὐχαριστία, κατά τή θεραπευτική ὀπτική διότι δέν μετέχουν τῆς νοεράς προσευχῆς καί ἄρα δέν φτάνουν στή θέωση⁶³). Σέ αὐτή τήν ὀπτική ἡ ἠθική ἀποτελεῖ ἀπλῶς τρόπο συμπεριφορᾶς, ὁ ὁποῖος ἐνεργεῖται ἀποκλειστικά ἀπό τόν ἄνθρωπο, δέν τόν φέρνει σέ σχέση μέ τή ζωή τοῦ Θεοῦ καί δέν ἀλλοιώνει τήν ἀνθρώπινη ὑπαρξη. Τό ἐρώτημα πού θέτω ἀφορᾷ κάτι παραπέρα. Μήπως ἡ συμπονετική στάση ζωῆς (εἴτε τήν ὀνομάσουμε ἠθική εἴτε περάσουμε στό παιχνίδι λέξεων καί τήν ὀνομάσουμε τρόπο ζωῆς, ἥθος κ.λπ.) ἐνδέχεται νά εἶναι καί κάτι πολύ περισσότερο ἀπό αὐτόνομα οὐμάνιστική συμπεριφορά; Μπορεῖ μήπως κάποτε νά εἶναι πεδίο θεοφάνειας, δηλαδή ἀνταπόκριση τοῦ

⁶³ Ἐμπειρική δογματική, ὅ.π., σ. 141. Πρβλ. ἐπίσης: «Τό δόγμα ἀπλῶς ἀνοίγει τόν δρόμο στόν ἄνθρωπο, γιά νά φθάσει στήν κάθαρση καί στόν φωτισμό. Ὅμως χωρίς τό Ὁρθόδοξο δόγμα δέν φθάνει κάποιος στήν κάθαρση καί στόν φωτισμό. Χωρίς τήν ὀρθή δογματική συνείδησι καί χωρίς τήν Ὁρθόδοξη πράξι, χωρίς τήν Ὁρθόδοξη λειτουργική ζωή δέν φθάνει κανείς στήν κάθαρση καί στόν φωτισμό», Ι. Ρωμανίδης, *Πατερική θεολογία*, ὅ.π., σ. 37.

ανθρώπου σέ μυστική δράση τοῦ Θεοῦ ἀκόμα καί ἐκεῖ πού ἐμεῖς δέν βλέπουμε, ἀνταπόκριση ἢ ὁποῖα δεξιῶνεται τόν Θεό καί μεταμορφώνει τήν ἀνθρώπινη ζωή καί ὑπαρξή; Ἡ μυστική δράση τοῦ Θεοῦ μπορεῖ νά εἶναι καί μυστηριακή δράση του. Ὁ νυμφίος τῆς Ἐκκλησίας, ἔχει πεῖ ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας, πλαταίνει τά ὅρια τῆς Ἐκκλησίας του καί βαπτίζει μυστικά ἀνθρώπους πού ἡ Ἐκκλησία δέν βάπτισε ποτέ, καί οἱ ὅποιοι οὐδέποτε ἐντάχθηκαν σέ κοινότητά της οὔτε κοινώνησαν...⁶⁴

Ἔχω τήν ἐντύπωση πώς τό πεντόσταγμα τῶν περί τήν ἡθική διλημμάτων εἶναι μιά φράση πού ἐπὶ πολλούς καιρούς λεγόταν στά σκαλοπάτια τῶν ναῶν, δηλαδή στό μεθόριο τοῦ «μέσα» καί τοῦ «ἔξω», μέ τήν ὁποία ζητιάνοι (συχνά τσιγγάνοι) παρότρυναν τούς διερχόμενους ἐκκλησιαζόμενους νά τούς ἐλεήσουν: «Μυστήριο κάνετε, καλέ κυρία». Εἴτε εἰλικρινά εἴτε προσχηματικά ξεστομιζόμενη, ἡ φράση αὕτη ἀποδίδει τά ἔγκατα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος. Ἡ ἔγνοια γιά τόν ἄλλον εἶναι μυστήριο· ὄχι μόνο τό ἀποτέλεσμα μυστηρίου.

⁶⁴ Βλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Μακριά ἀπ' τήν παρουσία σου πού νά φύγω;» (Ψαλμ. 139:7). Μιά Ὁρθόδοξη κατάφαση τῆς δράσης τοῦ Θεοῦ ἔξω ἀπό τά κανονικά ὅρια τῆς Ἐκκλησίας», περ. Σύναξη, τχ. 120, 2011, σ. 16-31.

π. Σάββας Δαμασκηνός

Θά ἀναφερθῶ στὸν Ντήτριχ Μπονχαϊφφερ καί στό θέμα τῆς εὐθύνης: ἡ προσωπική εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου τὸν ὑποχρεώνει νά μὴ συμφύρεται μέ τό ρεῦμα. Ὁ Μπονχαϊφφερ ἔλεγε ὅτι τά ζητήματα τῆς πίστεως ἔχουν καταστεῖ ζητήματα εὐθύνης καί προσωπικῆς προσοχῆς. Θά ἀναφερθῶ ἐπίσης στὴν ἐσχατολογία τοῦ Μόλτμαν: ἐπηρεάστηκε πολὺ ἀπὸ τὸν Ἑρνστ Μπλόχ, καί μάλιστα ἀπὸ τό βιβλίον του *Das Prinzip Hoffnung*, καί ἔγραψε μιά *Theologie der Hoffnung*. Νομίζω ὅμως ὅτι γιά τήν ἐξομολόγηση ἔχει οὐσιαστική σημασία ἡ τοποθέτηση τοῦ Μόλτμαν στό πρόβλημα πού συζητᾶμε. Ὅσα ἔκανε ὁ ἄνθρωπος μέχρι τώρα δέν μποροῦν νά ἀποτελέσουν τροχοπέδη καί νά τὸν καταδικάσουν· τό κρίσιμο εἶναι τί θά κάνει ἀπὸ τώρα καί στό ἐξῆς. Εἶναι κάτι πολὺ οὐσιαστικό πού πρέπει νά τὸ ἔχουν ὑπ' ὄψιν τους οἱ ἐξομολόγοι γιά νά μὴν ἀπογοητεύουν τούς ἀνθρώπους. Ὁ Ἰησοῦς καλεῖ τούς πάντες. Ἀκόμα καί τὸν ἀγαπημένο του μαθητὴ, τὸν Πέτρο, πού τὸν ἀρνήθηκε, τὸν κάλεσε πάλι καί τοῦ ἔδειξε ὅτι δέν τὸν ἀπέριψε: ὑπάγετε εἴπατε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ καί τῷ Πέτρῳ ὅτι προάγει ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν.

Νίκος Κουρεμένος

Θά ήθελα νά θέσω ἓνα ἐρώτημα στόν π. Θεόδωρο Κοντίδη. Ὁ Μπέρνχαρντ Χαίρινγκ (Bernhard Häring), κορυφαῖος ρωμαιοκαθολικός καθηγητής τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἀπό τούς ἰδρυτές τῆς Ἀλφονσιανῆς Ἀκαδημίας στή Ρώμη καί ἀπό ἐκείνους πού ἀντιτάχθηκαν στήν ἐγκύκλιο Humane Vitae τοῦ 1968, τοῦ πάπα Παύλου ΣΤ', εἶχε ἐπισημάνει τή διαλεκτική σχέση πού ὀφείλει νά ὑπάρχει μεταξύ τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς καί τοῦ magisterium, στό ὁποῖο ἀναφερθήκατε. Τό ἐρώτημα πού θέλω νά θέσω εἶναι ἂν ἡ συμπαγῆς ἱεραρχική δομή τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καί οἱ συντηρητικές θέσεις πού αὐτή λαμβάνει στά ἠθικά θέματα κατά τά τελευταῖα χρόνια, μέ αὐξανόμενη μάλιστα ἔνταση, ἀποτελοῦν ἐμπόδιο σέ αὐτή τή διαλεκτική σχέση. Ἐπισημάνετε, παραδείγματος χάριν, τά πειθαρχικά μέτρα πού λαμβάνει ἡ Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία ἐναντίον τῶν ἀπόψεων πού δέν συμφωνοῦν μέ τό magisterium. Θά μπορούσε νά ἀναρωτηθεῖ κανεῖς τί σημαίνει σήμερα στίς ΗΠΑ νά εἶναι κάποιος συνειδητά ρωμαιοκαθολικός χριστιανός καί νά ἀποδέχεται τήν ἠθική διδασκαλία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας; ἡ ἀπάντηση εἶναι νά στηρίζει τούς ρεπουμπλικάνους ὑποψηφίους στίς ἐκλογές.

Μιχάλης Πάγκαλος

Ἔχω ἓνα σχόλιο γιά τήν ἐξαιρετική εἰσήγηση τοῦ κ. Παπαθανασίου. Νομίζω ὅτι πολλές φορές στόν χριστιανισμό, καί ἰδίως στόν Ὁρθόδοξο, ὑπάρχει μιά περιφρόνηση πρὸς τά λεγόμενα μή πνευματικά ζητήματα. Περιφρονοῦμε

τήν πολιτική, περιφρονοῦμε τήν κοινωνία, περιφρονοῦμε τούς ἄλλους. Εἰδικότερα ἡ τάση αὐτή ὑπάρχει στούς πιό πνευματικούς ἀνθρώπους, ἐκείνους πού ἀσχολοῦνται μέ τά μείζονα θεολογικά καί μεταφυσικά ζητήματα. Νομίζω ὅτι ἡ εἰσήγηση τοῦ κ. Παπαθανασίου μᾶς δίνει ἓνα κλειδί γιά νά καταλάβουμε ὅτι στό εὐαγγέλιο ὑπάρχει καί μιά ἀντιστροφή τῆς κλασικῆς μεταφυσικῆς ἱεράρχησης ἀνάμεσα στό μεταφυσικό καί τό κοινωνικό, δηλαδή ὅτι, ἐάν δέν λαμβάνουμε ὑπ' ὄψιν μας καί δέν ἀγαπᾶμε τόν ἄλλο, ἐάν δέν μεριμνοῦμε γιά αὐτόν, κάτι πού γιά κάποιους θεωρεῖται κατώτερο πνευματικά, τότε ἡ ἴδια ἡ πνευματικότητα ἀδειάζει ἀπό κάθε σημασία. Ἡ εὐθύνη μας καί ἡ ἀγάπη μας γιά τόν ἄλλο εἶναι τό κριτήριο τῆς πνευματικότητος καί τῆς σχέσης μας μέ τόν Θεό. Ὁ Χριστός ταυτίζεται μέ τόν ἐλάχιστο ἀδελφό μας: ἀνωτερότητα τῆς σοφίας τῆς Ἱερουσαλήμ ἀπέναντι στή σοφία τῆς Ἀθήνας ἀλλά καί ὅλων τῶν μή βιβλικῶν θρησκειῶν. Μέ αὐτή τήν ἔννοια, συμφωνῶ ἀπόλυτα ὅτι ἡ προσευχή ἢ οἱ ἄλλες πρακτικές τῆς ἄσκησης δέν εἶναι ἀπλές ἀσκήσεις αὐτοβελτίωσης. Στήν ἔννοια τῶν πνευματικῶν ἀσκήσεων πού περιέγραψε χθές ὁ κ. Βιρβιδάκης, ἀντλώντας ἀπό τόν Πιέρ Ἀντό, ὁ Ὁρθόδοξος χριστιανισμός, γιά νά διαφοροποιηθεῖ ἀπό τόν στωικισμό καί νά μήν ταυτιστεῖ μέ μιά φιλοσοφία ἀδιαφορίας γιά τούς ἄλλους, θά μπορούσε νά θέσει αὐτό τό ἠθικό κριτήριο. Ἕνας Ἀγιορείτης μοναχός πού συντάσσεται μέ τή Χρυσή Αὐγή δέν ἔχει, κατά τή γνώμη μου, καμία πνευματικότητα.

Γρηγόρης Τσιβελέκης

Θά ήθελα νά κάνω μιά ἐρώτηση στόν κ. Παπαθανασίου. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι γιά τό ἥθος ἢ τό ἥθος γιά τόν ἄνθρωπο; Καί κάτι ἀκόμα: εἶναι πράξη ἀγαπητικοῦ ἥθους ἢ θυσία τοῦ Ἀβραάμ καί ἡ ἀπόφαση τοῦ Παύλου νά μὴ φάει ἀπό τὰ εἰδωλόθυτα μόνο καί μόνο γιά νά μὴ σκανδαλίσει τούς ἀδύνατους στήν πίστη;

Καίτη Χιωτέλλη

Τό ἱστορικό τῆς ἠθικῆς στήν Καθολική Ἐκκλησία, ὅπως μᾶς τό περιέγραψε ὁ π. Θεόδωρος Κοντίδης, ἀνταποκρίνεται κατὰ κάποιο τρόπο καί στά δικά μας, ἰδίως στίς παλιότερες ἐποχές στίς ὁποῖες ἔζησα ἐγώ. Ἐπίσης ἤθελα νά πῶ ὅτι ὁ χωρισμός τῆς Εὐχαριστίας ὡς ἐκπηγάσματος ἢ ὡς πηγῆς, γιά τόν ὁποῖο μίλησε ὁ κ. Παπαθανασίου, μοῦ φαίνεται πῶς περιορίζει κάπως τήν Εὐχαριστία χρονικά καί τοπικά. Ἡ Εὐχαριστία εἶναι κάτι πού ὑπερβαίνει τά ὅρια τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου, καί αὐτή εἶναι καί ἡ μεγάλη της σημασία μέσα στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Ἴσως λοιπόν αὐτός ὁ περιορισμός εἶναι πολύ ἀκαδημαϊκός, πολύ τυπικός. Σέ ὅσα εἶπατε γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιμετωπίζει τά προβλήματα ἡ ἱεραρχία, παρόλο πού δέν εἶναι σωστό νά ἐφαρμόζουμε τήν ἠθική στους ἄλλους, ἀλλά πρέπει νά ξεκινᾶμε ἀπό τόν ἑαυτό μας, πιστεύω ὅτι πρέπει νά τονιστεῖ ἡ ὑποκρισία καί ἡ ἀπουσία ἠθικῆς πού κυριαρχεῖ στήν ἱεραρχία, ὅπως καί γενικότερα ὅπου ὑπάρχει ἐξουσία.

Νίκος Μανωλόπουλος

Θέλω καί ἐγώ νά θέσω ἓνα ἐρώτημα στόν κ. Παπαθανασίου. Ἄν ἡ ἠθική εἶναι, ὅπως εἶπατε, αὐτό τό ἀνοιγμα στό μυστήριο τοῦ ἄλλου καί ἡ πράξη πού ἀνοίγεται στόν ἄλλον, ἀναρωτιέμαι, ὅταν ὁ ἄλλος δέν ζητᾷ ἀπό μᾶς αὐτό τό μυστήριο τῆς πράξης, τῆς ἐλεημοσύνης, τῆς φιλανθρωπίας, τῆς ἀλληλεγγύης, ἀλλά μᾶς θέτει πιό ὑπαρξιακά ζητήματα, ζητώντας ἀπό μᾶς μιά ἀλήθεια καί ἓνα νόημα γιά τή ζωή του ἢ νά μεταμορφώσουμε κατὰ κάποιο τρόπο καί μέ τή δική μας παρουσία τή δική του ζωή, μπορούμε ἀκόμη νά ὀνομάσουμε αὐτό τό αἶτημα ἠθικό, ἐντάσσεται στό πλαίσιο τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς;

Σταῦρος Πουλογιαννόπουλος

Θά ήθελα νά σταθῶ στό ἐξῆς: ἀκούστηκε ὅτι ἡ χριστιανική ἠθική παράγεται ἢ πηγάζει ἀπό τό φυσικό δίκαιο, ἀπό τή φυσική ἠθική, δηλαδή ὅτι ὁ ἄνθρωπος γεννιέται ἔχοντας στό DNA του κάποιους ἠθικούς φραγμούς. Ἡ Ἐκκλησία ἔρχεται νά διαμορφώσει, νά καθιερώσει καί νά διευρύνει αὐτούς τούς ὑπάρχοντες φραγμούς. Ἀπό τήν ἄλλη ἀκούστηκε ὅτι ἡ ἠθική εἶναι ἓνα μυστήριο, μιά προσωπική θεοφάνεια, ὅτι ὁ καθένας δηλαδή μπορεῖ νά μεταμορφώνεται, σέ ἓνα ξεδίπλωμα πρὸς τόν ἄλλον, σέ μιά θυσία γιά τόν ἄλλον. Ἄν ἰσχύουν αὐτά τά δύο, ἡ Ἐκκλησία τί χρειάζεται; Ἄν γεννιέμαι μέ μιά φυσική δομή ἠθικῆς ἢ ἂν μπορῶ, φωτισμένος ἀπό τόν δημιουργό Θεό, νά λειτουργῶ μυστηριακά πρὸς τόν ἄλλον, πῶς μέ βοηθάει ἡ Ἐκκλησία; Πῶς συντείνει στό νά γίνωμαι καλύτερος;

Γιώργος Ντόκος

Θέλω νά ρωτήσω ἂν ἡ Ἐκκλησία ἀντιμετωπίζει τὰ μέλη της ὡς ἀνθρώπους καθαρούς καί ἠθικούς, δηλαδή ἂν τὰ μέλη της θεωροῦνται ἠθικά ἐπειδή συμμετέχουν στήν Ἐκκλησία ἢ καθίστανται ἠθικά μέσω τῆς συμμετοχῆς τους αὐτῆς. Τό δεύτερο πού θέλω νά ρωτήσω ἀφορᾷ αὐτό τό διάλογο πού γίνεται σχετικά μέ τήν Εὐχαριστία καί τήν ἄσκησι, ὅπως τόν περιγράψατε. Μήπως στό διάλογο αὐτόν ὑποτιμᾶται ἡ παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί παραγνωρίζεται τό στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας; Πόσο τονίζει ἡ ἄσκησι τό ζήτημα αὐτό, δηλαδή τήν ὑπαρξή τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου καί τή δυσκολία διαχείρισης αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθυμίας; Ποιά εἶναι ἡ βιβλική σκοπιὰ στό ζήτημα αὐτό; Ὁ Χριστός μιᾷ γιά μιὰ κοινωνική ἠθική, ἀλλά ἀναδεικνύει καί τό ζήτημα τῆς ὑποκρισίας. Θά ἤθελα λοιπόν νά τό συνδέσουμε αὐτό μέ τήν ἄσκησι. Εἶναι ὠραῖο νά μιᾷμε γιά τόν κοινωνισμό καί τίς κοινωνικές ἀξίες, ἀλλά βλέπουμε τελικά ὅτι ὁ καθένας μας στήν καθημερινή του ζωή ἔχει ἕναν σκοτεινό ἐαυτό πού τελικά ἀνατρέπει ὁποιαδήποτε κοινωνική ἁρμονία.

*
* *

π. Θεόδωρος Κοντίδης

Ὡς πρός τό θέμα τῆς διαλεκτικῆς μεταξύ τῆς ἱεραρχίας καί τῶν θεολόγων, ἠθικῶν ἢ ἄλλων, θά ἔλεγα ὅτι πρόκειται γιά δύο παράλληλες πορεῖες. Παρότι ὑπάρχουν καί

ἱεράρχες πού εἶναι θεολόγοι, καί θεολόγοι πού ἔχουν ἕνα ρόλο μέσα στήν ἱεραρχία, εἶναι δύο διαφορετικές ὑπηρεσίες καί διακονίες μέσα στήν Ἐκκλησία. Οἱ θεολόγοι συχνά διεκδικοῦν περισσότερη ἐλευθερία λόγου, ἐρευνας κ.λπ. Πολλές φορές ἐκ μέρους τῆς ἱεραρχίας τονίζεται, δίκαια πιστεύω, ὅτι καί ὁ θεολόγος ἔχει μιὰ εὐθύνη ἀπέναντι στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν πιστῶν, καί δέν μπορεῖ ἐλαφρᾷ τῇ καρδίᾳ νά ὑποστηρίξει θέσεις οἱ ὁποῖες προκαλοῦν σύγχυσι, σκανδαλίζουν καί δέν βοηθοῦν στήν οἰκοδομή τοῦ σώματος. Εἶναι πιό εὐκολη βέβαια ἡ κριτική μέ στόχο τήν ἱεραρχία, ἀφοῦ θεωροῦμε ὅτι ἐκεῖ βρίσκεται τό μεγαλύτερο κακό. Ἐγώ νομίζω ὅτι ἡ ἱεραρχία, ὡς *magisterium* ἢ ὡς ποιμαίνουσα Ἐκκλησία, πρέπει νά παίρνει θέση καί νά ἐκφράζει ἐκεῖ πού πρέπει τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ὅσα ἔζησα καί ὅσα εἶδα κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου στή Γιουγκοσλαβία ὑπῆρξαν γιά μένα ἕνα σόκ. Μοῦ φάνηκε ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε ἕνα τεράστιο κενό ἐκ μέρους τῆς ποιμαίνουσας Ἐκκλησίας. Καί ἐκεῖνη ἡ κακοφωνία, γιά νά τό πῶ ἡπια, δέν βοήθησε καθόλου τό λαό τοῦ Θεοῦ σέ ἐκεῖνες τίς δύσκολες καί σκοτεινές μέρες.

Νά πῶ κάτι ἀκόμα γιά τό φυσικό δίκαιο: ἡ ἠθική βεβαίως δέν ὑπάρχει στό DNA τοῦ ἀνθρώπου ἀλλά τό φυσικό δίκαιο λέει ὅτι μέ τή λογική μας μπορούμε νά δοῦμε κάποιους κανόνες ἠθικῆς οἱ ὁποῖοι εἶναι κατά κάποιο τρόπο αὐταπόδεικτοι καί οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπό τή φύση μας, γιατί καθετί πού ὑπάρχει τείνει πρός τήν ὁλοκλήρωσή του. Εἶναι μιὰ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητος πού προέρχεται ἀπό τόν Ἀριστοτέλη καί ἀπό τή χριστιανική ἐρμηνεία τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ὅπως τή διατύπωσε ὁ Ἀκινάτης.

Καθετί τείνει προς τήν ολοκλήρωσή του: ο σπόρος τείνει να γίνει φυτό και δέντρο, αλλά κυρίως ο άνθρωπος και η κοινωνία τείνουν προς τήν ολοκλήρωσή τους. Μπορούν λοιπόν να αποτελέσουν ένα σημείο αναφοράς, αν και όχι το μοναδικό, σε μία πιο αντικειμενική αντίληψη της ήθικης, αντίθετα με τον χωρίς όρια υποκειμενισμό που βλέπουμε να κυριαρχεί.

Ἀργύρης Πέτρου

Θά ήθελα να κάνω ένα σχόλιο με αφορμή το ερώτημα του κ. Ντόκου σχετικά με το πώς αντιμετωπίζει η Ἐκκλησία τους πιστούς, πώς τους βλέπει ήθικά. Σε μᾶς είναι ξεκάθαρα τὰ πράγματα: αν και δικαιωμένοι, παραμένουμε ἁμαρτωλοί. Ἄρα λοιπόν η Ἐκκλησία αντιμετωπίζει τόν πιστό σάν να βρίσκεται σε μία πορεία, βλέπει ότι παραμένει ἁμαρτωλός. Κηρύττουμε σε ἁμαρτωλούς, εἴμαστε οἱ ἴδιοι ἁμαρτωλοί, φροντίζουμε ποιμαντικά ἁμαρτωλούς ανθρώπους που χρειάζονται τή χάρη τοῦ Θεοῦ γιά να προχωρήσουν πνευματικά και ήθικά.

Θανάσης Παπαθανασίου

Στό ζήτημα που ἔθεσε ο κ. Πάγκαλος, αν υπάρχει μία περιφρόνηση προς τὰ λεγόμενα μή πνευματικά ζητήματα, νομίζω πώς βλέπουμε τή δεσποτεία αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ φαινομένου. Τό πρόβλημα εἶναι πώς δέν ἀφορᾷ μόνο μία σύγχρονη συγκυρία, ἀλλά και ἀρκετά κείμενα μέσα στήν ιστορική πορεία τῆς Ἐκκλησίας λένε στόν ἀσκούμενο πρόσεξε τήν ἔγνοια προς τούς ἀδελφούς και τούς ἄλλους

ἀνθρώπους γιατί εἶναι ἓνα δευτερεῦον ζήτημα, εἶναι πνευματικός κίνδυνος που σε ἀποσπᾷ ἀπό τό πρωτεῦον που εἶναι ἡ στροφή στόν ἑαυτό.

Ἔχουμε ὅμως και ἓνα ἄλλο φαινόμενο στίς μέρες μας. Ἀπό ὀρισμένες θρησκευτικές παρουσίες ὑπάρχει ἡ διάθεση ἀγκαλιάσματος ὅλων τῶν πτυχῶν τοῦ ἀνθρώπου, και τῆς προσωπικῆς και τῆς οἰκογενειακῆς ἀλλά και τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἐδῶ ἀνακύπτει ὅμως συχνά ἓνα ἄλλο πρόβλημα. Ἀρκετοί ἀπό τούς θρησκευόμενους τό κάνουν αὐτό με ἓνα πνεῦμα ολοκληρωτισμοῦ. Ἐνδιαφέρονται γιά μία συμμετοχή στήν πολιτική διαδικασία, ἀλλά τό ὄραμά τους εἶναι ἡ μονοφωνία. Στό ὄραμα αὐτό δέν ὑπάρχει ὁ ἄλλος, ὁ διαφωνῶν.

Θέλω ἐπίσης να παρατηρήσω ὅτι διάφορες παρουσίες που θεωροῦνται ἐμβληματικές, στήν πραγματικότητα ἀποτελοῦν μειονότητα. Ὁ γέροντας Πορφύριος, γιά παράδειγμα, ἔχει πεῖ ὀρισμένα πράγματα τὰ ὅποια δέν μπορεῖ να ἀντέξει ὁ θρησκευτικός περίγυρος. Μοῦ εἶχε κάνει ἐντύπωση ὅτι ἐπανελάβε ὁ ἴδιος μία ἀφήγηση που βρίσκεται στόν Εὐεργετινό, γιά δύο καλογεροπαῖδια που προσπέρασαν ἓναν πληγωμένο ἐπειδή προτίμησαν να κάνουν ὑπακοή στόν γέροντά τους, που τούς εἶχε προστάξει να ἐτοιμάσουν τή Θεία Λειτουργία. Γιατί τό ξανάγραψε αὐτό ὁ Εὐεργετινός και γιατί τό ἐπανελάβε ὁ γέροντας Πορφύριος, ἀφοῦ εἶναι εἰπωμένο στήν παραβολή τοῦ καλοῦ Σαμαρείτη; Νομίζω ὅτι και μόνο τό γεγονός τῆς μεταγραφῆς εἶναι σημαντικό: ἐνιωθαν τήν ἀνάγκη να μεταφερθεῖ ἡ ἱστορία αὐτή ἐπὶ χριστιανικοῦ λειτουργικοῦ ἐδάφους, και να τονίσουν ὅτι ἡ πιστότητα στό εὐαγγέλιο και ἡ ἀγάπη προς τόν συνάν-

θρωπο απειλείται από τόν ριτουαλισμό, από τήν έμφαση δηλαδή στή λειτουργική τυπικότητα.

Σέ ό,τι άφορά τό έρώτημα πού έθεσε ό κ. Τσιβελέκης, νομίζω ότι ή καρδιά τοῦ προβλήματος είναι ή σωτηρία τοῦ σύμπαντος κόσμου. Όσον άφορά τήν άπόφαση τοῦ Παύλου νά απέχει από τά είδωλόθυτα γιά τήν άγάπη τῶν αδελφῶν, νομίζω ότι πρόκειται γιά ένα σπουδαίο κριτήριο. Άς κρατήσουμε όμως καί έδῶ ότι οί περίφημες αδύναμες συνειδήσεις, οί αδιάκοπα σκανδαλιζόμενοι, είναι τό διαχρονικό πρόβλημα μέσα στήν Έκκλησία. Οί «λιμπερτίνοι» βγαίνουν εκτός Έκκλησίας, αλλά οί αδύναμες συνειδήσεις ζητοῦν αδιάκοπα εκπτώσεις. Γιά νά τό συνδυάσω μέ τό έρώτημα τῆς κ. Χιωτέλλη, έχω τήν αίσθηση ότι ό λόγος μας δέν έχει καί δέν πρέπει νά έχει στό κέντρο του τά ήθικά παραπτώματα, γιατί έτσι θά γινόμασταν μιά σέκτα Καθαρῶν. Τό έρώτημα πού πρέπει νά μᾶς βασανίζει, καί σέ ό,τι άφορά τήν ιεραρχία καί σέ ότι άφορά τήν άφεντιά μας, είναι ἄν τελικά τό άποτέλεσμα είναι νά εὐαγγελιζόμαστε ἄλλο εὐαγγέλιο, καί ὄχι ἄν εἴμαστε αδύναμοι. Τό θέμα είναι ἄν μπορούμε νά διακρίνουμε εὐαγγελικά κριτήρια.

Ός πρός τό ζήτημα τῆς Εὐχαριστίας, προσυπογράφω τίς παρατηρήσεις τῆς κ. Χιωτέλλη. Πράγματι ή Εὐχαριστία είναι κάτι εὐρύ, πού ὑπερβαίνει τό χῶρο καί τό χρόνο. Αλλά γιά νά μήν κάνουμε τήν κουβέντα μας πολύ άφηρημένη, τό έρώτημα είναι τό εξῆς: είναι πηγή; Άν είναι άπλῶς πηγή, σέ τί διαφέρει από τήν Καάμπα πού πέφτει από τόν οὐρανό; Άν ή Εὐχαριστία δέν συμβαίνει άπλῶς, αυτό σημαίνει πῶς κάποιοι τήν τελοῦν, κάποιοι δύνανται

νά τήν τελέσουν, ἐνῶ κάποιοι δέν μποροῦν νά τήν τελέσουν, έχει δηλαδή ὅρους γιά νά φτιαχτεῖ. Τά σημεῖα τῆς Βασιλείας φτιάχνονται μέσα στήν ιστορία, δέν συμβαίνουν άπλῶς. Δέν είναι μιά μηχανή μέ σλαίντς από τό μέλλον πού προβάλλονται πάνω στά ἀντικείμενα τοῦ παρόντος. Είναι γεγονότα, είναι κάτι πού γίνεται, κάτι πού πρέπει νά φτιαχτεῖ. Αυτό ήθελα νά τονίσω καί γι' αυτό πιστεύω ότι δέν πρόκειται γιά στένεμα αλλά γιά τό ἀντίθετο.

Στό έρώτημα τοῦ κ. Μανωλόπουλου θά ἀπαντοῦσα θετικά. Πρέπει ἴσως νά διατυπωθεῖ καί στόν γραπτό λόγο μέ μεγαλύτερη σαφήνεια. Όλα, ἀκόμα καί ή συμβολή στήν κουβέντα περί νοήματος, ἀνήκουν σέ αυτό πού λέει ή λέξη φιλανθρωπία. Η φιλανθρωπία δέν περιορίζεται στή χρηματική βοήθεια ή στή στενά νοούμενη ἀλληλεγγύη.

Τό θέμα τοῦ φυσικοῦ δικαίου δέν μπορούμε εὐκολα νά τό προσπεράσουμε. Η κουβέντα γιά τό φυσικό δίκαιο μπορεῖ ὄντως νά ὀδηγήσει σέ μιά αὐτονομία τῆς ήθικῆς καί ἐντέλει σέ μιά αὐτονομία τοῦ κόσμου, σέ ἕναν κόσμο χωρίς Θεό, παρότι δέν ἦταν αὐτή ή πρόθεση τῶν εἰσηγητῶν του. Έχουμε όμως καί μιά ἄλλη προίκα πού πρέπει νά μᾶς κάνει πιό προσεκτικούς ἀπέναντι σέ αυτό τό ζήτημα: τό θέμα τῆς λογικότητας τοῦ κόσμου, ὑπό τήν ἔννοια ότι ό δημιουργός του είναι ό Λόγος, ὅπως λέγεται στήν ἀρχή τοῦ τέταρτου εὐαγγελίου, ὅπως είναι καί δημιουργός τῶν λόγων γιά τούς ὁποίους μιᾶ ό Μάξιμος Όμολογητής. Ό Μάξιμος δέν διστάζει νά πεί ότι ό Χριστός είναι ό Λόγος, δηλαδή ό νομοθέτης εἴτε τοῦ ἄγραφου εἴτε τοῦ γραπτοῦ νόμου. Σέ αὐτήν τήν περίπτωση, είναι θεόδοτη ή ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά ἀφουγκράζεται τήν παρουσία

τοῦ Θεοῦ καί νά ἀνταποκρίνεται σέ αὐτήν. Ἡ Ἐκκλησία λοιπόν δέν εἶναι τό κοντί μέ τούς σωσμένους, ἀλλά τρία πράγματα: διάκονος, μάρτυρας καί δεῖγμα. Διάκονος τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, μάρτυρας τῆς Βασιλείας του καί μιὰ πρόγευση τῆς Βασιλείας μέ ἱστορικούς ὅρους, γι' αὐτό καί ὀφείλει νά εἶναι κοινότητα.

Σχετικά μέ τή θέση τῶν πιστῶν μέσα στήν Ἐκκλησία γιά τήν ὁποία ρώτησε ὁ κ. Ντόκος, προτιμῶ νά χρησιμοποιοῦ τίς διατυπώσεις «προσανατολισμός πρός» καί «ἐγνοια γιά», προσανατολισμός πρός τήν ἀγάπη, ἐγνοια γιά τόν διπλανό. Μπορεῖ νά μὴν κατορθώσουμε νά φτάσουμε μέχρι ἐκεῖ, ἀρκεῖ ὅμως ἡ ὑπαρξή μας νά τείνει πρός τά ἐκεῖ καί νά συνειδητοποιοῦμε ὅτι, ἂν μᾶς λείπουν αὐτά, ἔχουμε πρόβλημα. Τό ἂν θά κατορθώσουμε νά φτάσουμε σέ μιὰ ἠθική πληρότητα καί τελειότητα εἶναι ἄλλο θέμα. Εἶναι ἐπίσης γεγονός ὅτι ἡ ὑποκρισία μπορεῖ νά βρεθεῖ παντοῦ, καί στήν πράξη καί στήν προσευχή καί στό φιλί. Δέν εἶναι λοιπόν ἡ πράξη μιὰ περιοχή ὀντολογικά ὑποπτη, ἀφοῦ ὅτιδήποτε μπορεῖ νά γίνει πεδίο ὑποκρισίας.